

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
EESTI KEELE OSAKOND

Janika Ojamäe

A. H. TAMMSAARE ROMAANISARI „TÕDE JA ÕIGUS“:
MUUTUSED INDREK PAASI KEELEKASUTUSES JA
TEGELASTE PÕÖRDUMISVORMIDES

Magistritöö

Juhendaja lektor Eva Velsker

Tartu 2017

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Teoreetiline taust	7
1.1. Tegelaskõne ilukirjanduses	7
1.2. Keel eesti kirjanduses 20. sajandil	11
1.3. Dialoog ja dialoogilisus	12
1.4. Eesti keele sotsioperioodid	13
1.4.1. Viies sotsioperiood (1860.–1870. aastad)	14
1.4.2. Kuues sotsioperiood (1880. aastatest kuni aastateni 1914/20)	15
1.4.3. Seitsmes sotsioperiood (aastad 1914/20–1940/44)	16
1.5. Viisakusteooria	17
1.5.1. Pöördumisvormidest üldiselt	18
1.5.2. Pöördumisvormid eesti keeles	19
1.6. Sotsiolingvistiline varieeruvuse analüüs	21
2. A. H. Tammsaare ja tema romaanisari „Tõde ja õigus“	22
2.1. A. H. Tammsaare elukäik	22
2.2. Romaanisarja „Tõde ja õigus“ valmimine	23
2.3. „Tõe ja õiguse“ Indrek Paas	27
3. Materjal ja meetod	29
4. Analüüs	30
4.1. „Tõe ja õiguse“ I osa	30
4.1.1. Keelelised erijooned	31
4.1.2. Pöördumisvormid	36
4.2. „Tõe ja õiguse“ II osa	40

4.2.1. Keelelised erijooned	41
4.2.2. Pöördumisvormid.....	44
4.3. „Tõe ja õiguse“ III osa.....	51
4.3.1. Keelelised erijooned	51
4.3.2. Pöördumisvormid.....	54
4.4. „Tõe ja õiguse“ IV osa	57
4.4.1. Keelelised erijooned	58
4.4.2. Pöördumisvormid.....	60
4.5. „Tõe ja õiguse“ V osa.....	64
4.5.1. Keelelised erijooned	64
4.5.2. Pöördumisvormid.....	66
Kokkuvõte	71
Kirjandus	80
A. H. Tammsaare's novel series „Tõe ja õigus“: changes in Indrek Paas' language usage and in character's addressing forms.....	85

Sissejuhatus

Magistritöö eesmärk on uurida Anton Hansen Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus” peategelase Indrek Paasi keelekasutuse muutust romaanisarja I–V osas, võimalikku teiste tegelaste mõju Indreku keelekasutusele ja ühtlasi vaadata muutusi tegelaste pöördumisvormides. Siinne töö on jätk autori bakalaureusetööle, kus uuriti murdekasutust Tammsaare „Tõe ja õiguse“ V osa tegelaskõnes (vt Ojamäe 2015) ning võrreldi tulemusi „Tõe ja õiguse“ I osa kohta tehtud uurimusega (vt Mandri 2013). Võrdlusest jäi silma, et I osas on Indreku keelekasutuses murdepärasusi ja muid kirjakeelest kõrvalekaldeid, ent V osas on Indrek muutunud peaaegu kirjakeelseks. Seega magistritöös soovitakse uurida, mis võis põhjustada Indreku keelekasutuse muutust. Ühtlasi soovitakse vastuseid leida järgmistele küsimustele:

1. Millest on tingitud Indreku keelekasutuse muutus?
2. Kas ja kuidas muutub Indreku keelekasutus eri tegelastega suheldes?
3. Kas ja kuidas on keelekasutuse muutusele mõju avaldanud Indrekut ümbritsev keskkond?
4. Kas ja kuidas sõltuvad Indreku keelelised valikud konkreetsest situatsioonist?
5. Kuidas peegeldub ajastule omane keelekasutus tegelaste suhtluses?

Töö hüpotees on, et Indreku keelekasutus muutub järk-järgult kirjakeelsemaks ning tema keelekasutusele avaldavad mõju nii teised tegelased kui ka keskkond, milles ta viibib.

Magistritöö koosneb neljast peatükist. Esimeses põhipeatükis antakse ülevaade teoreetilisest taustast, räägitakse sellest, missuguste keeleliste vahenditega saavad ilukirjandusteoste autorid luua tegelaskõnet, et see tekitaks illusiooni tegelikust kõnest. Kirjeldatakse ka eesti keelt kirjanduses 20. sajandi alguses, et saada aimu, missugune oli sel perioodil ilukirjandusteoste keelekasutustava ja kuidas suhtuti sel ajal murdekasutusse. Kuna inimesed suhtlevad teistega, on omavahel dialoogis ja mõjutavad oma keelekasutusega kaasvestlejat, räägitakse teooriaosas lühidalt ka dialoogist ja

dialogilisusest. Ülevaade antakse ka Hennoste kirjeldatud eesti keele sotsioperioodidest. Kuna Tammsaare romaanisarjas leiab tegevus aset eri perioodidel, saab sarja analüüsida ka sotsioperioodide taustal, et näha, kas ajastule omane keelekasutus peegeldub ka tegelastevahelises suhtluses – seda vaadatakse eelkõige pöördumisvormide puhul, mis on samuti seotud nii tegelaskõne, dialogilisuse kui ka üldse suhtlusega. Pöördumisvormide puhul vaadatakse peale Indreku ka teisi tegelasi, et näha, kuidas oli igas teoses kujutatud ajajärgul ja Indrekut ümbritsevatel inimestel kombeks üksteise poole pöörduda. Nii saab ka hinnata, kas Indrek erineb mingil moel teistest oma kõnelemisviisiga või käitub ta nii nagu kaaslased tema ümber. Nii nagu bakalaureusetöös, toetutakse ka magistritöö analüüsis sotsiolingvistilisele varieeruvuse analüüsile.

Teises peatükis tutvustatakse A. H. Tammsaare elukäiku ja romaanisarja, et näha, kas ja kui palju on neis teostes toetutud tõsielulistele seikadele ja inimestele. Kirjeldatakse ka romaanisarja peategelast Indrek Paasi ja mainitakse ühisjooni kirjanik Tammsaare enese elukäiguga. Kui on näha, et Tammsaare on romaanisarja kandnud üle mingil määral tõsielulist ainekku, võib sel juhul ka eeldada, et teostes peegeldub ka ajastule omane ja tema enda tegelik keelekasutus. Magistritöö kolmandas põhipeatükis tutvustatakse lühidalt materjali ja analüüsimeetodit.

Neljandas peatükis analüüsitakse romaanisarja viit osa, lähemalt vaadatakse Indreku keelelisi erijooni (keskendutakse morfoloogilistele, fonoloogilistele ja sõnavaralistele erijoontele, nimetatud on ka argikeelseid sõnu) ja iga teose puhul ka pöördumisvorme. Analüüs põhineb romaanidel, mis on ilmunud „Kogutud teoste“ sarjas. Just need sarjas ilmunud teosed sai valitud seetõttu, et neis on kõige paremini näha autori viimast tahet. „Tõe ja õiguse“ I osa puhul kasutatakse 1981. aastal ilmunud tekstikriitilist varianti, millele on aluseks olnud 1929. aasta trükk ja ka käsikiri. 1981. aasta väljaandele on lisatud mõningad tekstikohad, mis on varasematest trükkidest ladumisel tekkinud vigade pärast välja jäänud. (Tammsaare 1981a: 523)

II osa on „Kogutud teoste“ sarjas ilmunud samuti 1981. aastal, sellele tekstikriitilisele teosele on alustekstiks olnud romaani II trükk aastast 1938. Kasutatud on trükikäsikirja, autograafi ja esmatrüki aastast 1929. (Tammsaare 1981b: 384) III osa analüüsimisel on kasutatud 1982. aasta teost, mille aluseks on 1968. aasta väljaanne. Seda teost välja andes võeti aluseks Tammsaare ümbertöötatud esimese trüki eksemplar. (Tammsaare 1982: 253)

IV osa ilmus „Kogutud teoste“ sarjas 1983. aastal ja selle jaoks on võrreldud teose alusteksti käsikirjaga. Teksti on lisatud samuti esmatrüki ladumisel vahele jäänud lauseosi ja sõnu, käsikirja järgi on taastatud ka mitmesuguseid rahvapäraseid keelendeid, mis esmatrüki muudetud olid. (Tammsaare 1983: 414) V osa puhul on kasutatud 1983. aasta teost, mille alustekst on olnud romaani teine trükk aastast 1936. Abimaterjalidena on tarvitatud autograafi ja esmatrüki. Teise trüki jaoks on teost lühendatud, lauseid ümber sõnastatud ja sõnavorme muudetud. (Tammsaare 1983: 462)

1. Teoreetiline taust

1.1. Tegelaskõne ilukirjanduses

Kui kirjanikud loovad oma teoste tegelaskujusid ja soovivad lugejale luua ettekujutust, et tegelane või jutustaja kõneleb, siis seda on võimalik teha, valides kõnekeeke eri variantide hulgast neid, mis tunduvad sobivat. Nii saab luua ettekujutust, et tegu on reaalse vestlusega. Dialoogi realistlikkuse all peetakse silmas illusiooni loomist tegelikust vestlusest. (Tiittula, Nuolijärvi 2013: 18; Koivisto, Nykänen 2013: 21) Autor püüab romaanisisese maailma luua justkui osana tegelikust maailmast. Tegelikust aga ei kopeerita, vaid viidatakse millelegi, mis on lugejale tegelikkuses juba tuttav. (Fludernik 2009: 55)

Tegelaskõnes võib näiteks esineda nii kaudset kui ka otsekõnet. Kaudse ja otsekõne vahe seisneb selles, et otsekõne puhul antakse sõna-sõnalt edasi kellegi öeldu. Kaudse kõne puhul väljendatakse kellegi öeldut oma sõnadega. (Leech, Short 2007: 255; Hennoste 2005: 33) Jutustustes võib otsekõne olla märgatavalt teistsugune kui päriselus, vahel isegi täiesti väljamõeldud, kuigi lugeja võib eeldada, et see on autentne. Kirjandustegelased ei kõnele täpselt samamoodi nagu inimesed tegelikus elus omavahel vesteldes. Kirjalikus tekstis on tegelaste keelt stiliseeritud. Nende keel on grammatiliselt ja süntaktiliselt korrektne, vestlused on sisutihedamad kui päriselus, seal pole arvukaid kordusi, ümbersõnastamist, täitesõnu ega muud sellist, mis tegelikule vestlusele omane on. Selle asemel võib tegelaskõnes märgata klišeetid ja muud, mis tegelikes vestlustes nii levinud pole, näiteks *Heldeke!*. (Fludernik 2009: 65)

See, kuidas inimene kõneleb, võib anda vihjeid tema päritolu kohta – näiteks, missuguselt murdealalt ta võib pärit olla. Räägitakse *dialektist*, millele on iseloomulikud eripärased grammatilised, fonoloogilised ning leksikaalsed erijooned, mis on omased teatud geograafilisele paigale, kuid samas võivad viidata ka mõne kindla sotsiaalse grupi kõnelemisviisile. Sellest lähtudes eristataksegi kaht liiki murdeid: *kohamurdeid* ja *sotsiaalmurdeid* ehk sotsiolekte. (Pajusalu jt 2009: 19; Trudgill 1995: 49)

Kohamurrete puhul on keel seotud mingisuguse paigaga ning see kõnelemisviis seob inimesi justkui üheks rühmaks. Sotsiaalmurre aga on seotud sellega, missugune on inimese sotsiaalne päritolu ja tema staatus, ühtlasi see, milline on tema haridustase, kas tegu on mehe või naisega ning samuti tema vanus. Nii nagu kohamurde kõnelejad, peavad ka sotsiaalmurde kõnelejad end ühtseks rühmaks. (Hennoste 2000c: 10–12; Trudgill 1995: 49)

Igal inimesel on välja kujunenud oma identiteet, mis on olnud mõjutatud inimestest, kes on tema ümber. Seega see, kuidas inimene kõneleb, ei sõltu üksnes sellest, kust ta pärit on, vaid ka sellest, missugusesse sotsiaalsesse rühma ta kuulub. Inimene kuulub aga tavaliselt mitmesse rühma ja kõneleb kõigis neis veidi erinevalt. Sageli kasutavad inimesed teadlikult eri rühmades vastavaid kõnelemistavasid. See võib tingitud olla näiteks eripärasest tegevusvaldkonnast või ka soovist eristada end teistest. (Rätsep 1976: 120; Trudgill 1995: 6, 135, 140) Rätsep on öelnud: „Inimese keel on nagu aken, kust paistavad tähelepanelikule kuulajale kõneleja kodukoha, tegevusala, huvialade, sotsiaalse seisundi, aga ka üldise ellusuhtumise tunnused“ (Rätsep 1976: 120). Kõik need keskkonnad, rühmad, millesse kuulutakse, mõjutavad selle ühe inimese keelt – *idiolekti*. Idiolekt on kui ühe inimese keeleline „sõrmejalg“ (ingl *linguistic 'thumbprint'*) – tema kõnes esinevad erijooned eristavad teda teistest. (Rätsep 1976: 120; Leech, Short 2007: 134)

Ilukirjandusteoste dialoogides saab näha, kuidas on autoril õnnestunud kirjalikus tekstis edasi anda seda, kuidas inimesed võiksid tegelikus elus kõnelda. Kuigi kõne ja kiri erinevad paljuski (näiteks on kirjanduses suulisest kõnest rohkem nimi- ja omadussõnu, täiendeid, koha- ja ajasõnu, seal esineb palju sünonüüme ja varieeruvust), kasutatakse kirjanduses siiski mitmesuguseid suulisele keelele omaseid jooni. Just suulisest kõnest kirjandusse üle kandunud dialoogides, aga ka tegelaste sisekõnes leidub mitmesuguseid kõnele iseloomulikke jooni. (Hennoste 2005: 27–28)

Selleks, et anda kirjalikus tekstis lugejale edasi illusiooni, et tegu on tegeliku kõnega, on mitmesuguseid võimalusi: näiteks saab kasutada murret ja argikeelt. Tegelaskõnes

esineva murde ja argikeele eesmärk on markeerida nii tegelaste sotsiaalset staatust kui ka päritolu. Murdekasutus viitab sageli sellele, et inimene on maalt pärit ja tal on madal haridustase. Murre kirjanduses pole tavaliselt märk neutraalsusest, veel vähem positiivsusest. Vaid regionalistlikus kirjanduses kasutatav murre on erandlik, kuid ka seal seostub see sageli koomilisusega. (Hennoste 2000a: 71)

Ilukirjanduses kasutatava murde puhul kõneldakse sageli kirjanduslikust murdest, mida kasutatakse realistlikkuse eesmärgil, sooviga edasi anda suulist kõnet. Sel juhul on välja valitud mõne murde tüüpilisemad tunnused. Seesuguse võttega saab autor mõnd tegelast teistest eristada, muuta neid grotesksemaks, humoorikamaks, kasutades tema kõnes näiteks mõne grammatilise tunnusega liialdamist, kohalikke termineid või ebatavalist sõnamoodustust. (Ives 1971: 146, 153–155) Üks võimalus on kasutada ka *visuaalmurret* (ingl *eye dialect*) (Krapp 1926: 523). Sel juhul pannakse sõna kirja nii, nagu seda hääldatakse, näiteks *was* asemel *wos* (Leech, Short 2007: 135). Kuigi eesti keeles kirjapilt ja hääldus tavaliselt ei erine, saab siiski visuaalmurde näiteid leida ka eesti keelest, näiteks *h* hääldamata jätmine sõna algusest. Seda on autorid oma teostes kasutanud sageli eesmärgiga märkida madala haridustasemega tegelast. (Mandri 2013: 12; Ojamäe 2015: 8)

Vastandust murde ja standardkeele vahel on kasutatud 18. sajandist alates tänapäevani, et eristada jutustaja kui haritud inimese keelekasutust tegelaste kõnest. Murret hakati tekstides rohkem kasutama 19. sajandil, seda ka jutustajatekstis, mistõttu polnud alati võimalik eristada jutustajale ja tegelastele omast keelekasutust. 19. sajandi romaanide otsekõnest sai kaudsel moel aimu näiteks tegelaste sotsiaalsest ja regionaalsest päritolust, tema haridustasemest. (Fludernik 2009: 70–71) 20. sajandi alguse teostes aga jäi murre enamasti siiski vaid tegelaskõnesse (Pajusalu jt 2002: 120).

Peale murde kasutamise on võimalik tarvitada teisigi keelejooni, et anda edasi madalat stiili ja näidata, et inimene on sotsiaalselt ja hariduselt madalal positsioonil. Need keelejooned on näiteks: *a*-lõpulised määrsõnad (*eila*), *a*-lõpuline mitmus (*püksa*), *si*-osastav (*metsasi*), *h* hääldamata jätmine sõna alguses (*obune*), pikkade vokaalide asemel

diftongide hääldamine (*nüid*), võõrsõnade järgsilpides *u* kasutamine (*autu*), *nd*-partitsiip (*teind*). Praeguseks ei viita need keelejooned enam nii väga murdelisusele, vaid on muutunud argijoonteks. Sotsiolekte, slängi ja võõrkeeli on 20. sajandi eesti kirjanduses väga vähe kasutatud. Enamasti välditi siis ka argijoonte, nt vulgarismide, pejoratiivide ja argituletuste kasutust, või siis tarvitati neid selleks, et markeerida harimatust, madalat sotsiaalset staatust. (Hennoste 2000a: 71)

Kui autor soovib tegelaskõnes kasutada *nud*-partitsiipide kõrval ka vokaalikaolisi vorme, siis valik nende vahel sõltub näiteks sellest, missugune häälik eelneb partitsiibile. Kui eelneb helitu konsonant, on tavalisem *nud*-vorm, kui aga heliline konsonant või vokaal, siis *nd*-vorm. Valik sõltub aga veel sellest, missugune on parajasti sõna rõhk. Kirjakeelset vormi kasutatakse siis, kui sõna jääb rõhulisse positsiooni; kui aga rõhutusse, siis lühemat varianti. (Hennoste 2000b: 1573)

Ka vande- ja sõimusõnad on suulisele keelekasutusele omased (nt *mis sa jõlad; juudaline*) (Hennoste 2012: 1627). Hennoste ütleb, et seesuguste joonte kasutamisega saab esile tõsta mõnd konkreetset inimtüüpi, näiteks maalt pärit vähese haridusega rumalat meesterahvast, lisaks võidakse kõnesse panna ka murdepärasusi, millega saab samuti märkida tegelase sotsiaalset positsiooni ja päritolu (Hennoste 2004: 41; Hennoste 2000a: 71). Ettekujutust tegelikust kõnest aitavad luua ka näiteks lühikesed laused, elliptilisus. Vahel jätab autor kirjalikku teksti sisse ka kordused, parandused, sõnaotsingud, kahtluse väljendused. (Tiittula, Nuolijärvi 2013: 53, 64)

Kuid kõnekeelsuste kasutamine ei taga alati seda, et lugeja peaks kirjandustegelasi tõepäraseks ja usutavaks. Oluline on osata tähelepanu pöörata ka varieerumisele, kus kõneleja keelekasutus sõltub sarnaselt tegelike inimestega olukordadest ja inimestest, kellega suheldakse, näiteks mõnes situatsioonis kasutatakse kirjakeelt, teises aga kõnekeelt. Keegi ei kõnele alati ühtmoodi, ühe asja ütlemiseks on keeles mitu võimalust, seega kõneleja valik sõltub nii tema ühiskondlikust positsioonist, kaasvestlejate sotsiaalsest taustast kui ka konkreetse olukorra nõuetest. (Trudgill 1995: 5; Rätsep 1976: 117, 119–120)

Seega keeleliste joontega saab luua illusiooni tegelikust kõnest, kuid, nagu ka Koivisto ja Nykänen (2013: 45) on kirjutanud, ei saa liigselt keskenduda reaalsustaotlusele ja selle kasutamisega liiale minna, sest muidu võib mõju olla hoopis vastupidine – tegelaskõne ei pruugi enam reaalne tunduda.

1.2. Keel eesti kirjanduses 20. sajandil

20. sajandi kirjanduse keelt iseloomustab valdavalt kirjakeelsus, redigeeritus, sest kirjakeeles on nähtud universaalset keelt, mis on kõigile mõistetav, seda peeti õigeks keeleks, tõe kandjaks. Kirjakeel pidi olema olemasoleva keelehierarhia kinnitaja. Muid allkeeli kasutatakse 20. sajandil vähe. Proosateostes on nende eesmärk iseloomustada tegelasi sotsiaalselt või situatiivselt. (Hennoste 2000a: 71–72)

Enne kirjakeelekeskset 20. sajandit kasutatakse kirjanduses siiski ka murret. 19. ja 20. sajandi vahetust iseloomustab lõunaeesti murrete tagasitulek kirjandusse ning murrete teadlik kasutamine. Tekstid, mis sel ajal ilmuvad, saavad aluseks murdekasutusprintsipidele hilisemas kirjanduses, näiteks ka hilisemates tekstides jääb murre enamasti vaid dialoogidesse, murdekasutus iseloomustab tegelaste sotsiaalset staatust, haridust ja päritolu ning murdega antakse edasi huumorit. (E. Velsker, M. Velsker 2016: 700–701, 709)

19. sajandi lõpus ilmub tekste ka teistes murretes, mitte üksnes lõunaeesti murretes, näiteks proosas ilmub teoseid nii saarte kui ka idamurdes. Murret kasutatakse vastandamise eesmärgil, kus ühel pool on kohalik keel, teisel pool aga kirjakeel. 19. sajandi lõpus ilmub ka selliseid tekste, kus murret ei kasutata vaid tegelaskõnes, vaid seda esineb ka jutustajatektis – üks selline on näiteks Juhan Kunderi „Orst“. Sajandivahetusel tekib ka väike setukeelsete tekstide laine. Kui Kunderi tektis esineb murret ka jutustajatektis, siis üldiselt kasutatakse seda siiski vaid osaliselt. 1920ndate keskpaigast algab aga normkirjakeele ajastu ja murret kasutatakse tekstides väga vähe, seda võib näha vaid dialoogides, kus murret tarvitatakse tegelaste iseloomustamise eesmärgil. (E. Velsker, M. Velsker 2016: 701; Pajusalu jt 2002: 120)

Kuid seesugune kirjakeelekeskne ajajärk ei olnud iseloomulik üksnes Eestile, vaid seda võis näha ka mujal Euroopas. See oli omane ajal, mil seisuslik ühiskond kadus ja asemele tuli kodanlik turumajandus. Keel sai rahvuse ja ühiskonna ühendajaks. Kirjakeelsus oli iseloomulik ka ühiskondades, kus valitses totalitarism ja autoritarism, näiteks Nõukogude Liidus ja ka 1930ndate Eestis. Omane oli see ka kolonialismile. Eestis hakkas seisusühiskond kaduma 19. sajandi lõpus, 20. sajandi algus oli kodanliku ühiskonna aeg, 1930ndatel oli valitsevaks autoritaarne ja pärast seda totalitaarne kord. Hiljem aga toimus vene ja saksa koloniseerimine. (Hennoste 2000a: 72–73)

Ilukirjanduses võis kirjakeelsust selgelt näha realistlikes ja romantistlikes teostes. Modernism aga tuli kirjakeelekesksuse eitamisega ja oluliseks peeti igasugu kõrvalekaldeid. Kirjandusse ilmus madalkeel, näiteks släng, roppused ja argikeel, eri stiilid ja eri allkeeled segunesid, keeleline originaalsus muutus tähtsaks. Spontaanne kirjutamine ja keel tõid kaasa teksti fragmentaarsuse, lõhutud laused. Edasi anti sisemonoloog. Postmodernismiga tuli tekstidesse palju murdeid. Koos olid allkeeled eri kultuuridest ja eri ajastutest. Enam ei olnud esikohal originaalsus, vaid jäljendamine, ehtsuse üle ironiseeriti. Postkolonialismi ajal tuli tekstidesse suulisus, koha ja keele suhted said tähtsaks, sh murded. 1990ndatel uue keelesituatsiooniga väärtustati allkeeli, kirjakeelekesksus taandus. Selle perioodi kirjanduse keelele oli omane segu. Argikeel ei iseloomustanud enam maapäritolu ega harimatust, vaid sai noorte inimeste eristajaks. (Hennoste 2000a: 73–78)

1.3. Dialoog ja dialoogilisus

Dialoog tähendab vestlust kahe või enama inimese vahel, samuti verbaalset interaktsiooni (Linell 2009: 3; Koivisto, Nykänen 2013: 11; EKSS 2009). Igapäevases kasutuses nähakse dialoogi kui vestluse sünonüümi, kus vahelduvad osalejate voorud, esitatakse küsimusi, vastatakse neile, üksteise repliikidele reageeritakse, neid täiendatakse, vahel ka katkestatakse või räägitakse samal ajal (Holquist 1990: 40; Tiittula, Nuolijärvi 2013: 66).

Koivisto ja Nykäneni (2013: 19–20) järgi on esmapilgul ka monoloogiline väljaütlemine sageli ikkagi kellelegi teisele suunatud. Näiteks on ilukirjanduslikud tekstid mingil määral seotud varem loodud kirjutistega, kuid ühtlasi on nad aluseks tulevastele tekstidele. Dialoogilisus ilmneb lisaks teose enese mitmehäälsusele ja seosele teiste tekstidega ka teoses käsitletavas ajaloolises ja sotsiaalses taustas ning keelekasutusviisides.

Kirjanduses kasutatakse tavaliselt kolme tüüpi tekstiosi: autoriteksti, dialoogi ja tegelaste sisekõnet (Hennoste 2005: 33). Ilukirjanduses esinevad dialoogid pole siiski vormistatud samamoodi, nagu nad on tegelikus elus, ühtlasi pole neil ka sama roll, mis argielus. Dialoogide üks eesmärk on tekitada illusiooni tegelikust kõnest, kuid ühtlasi annavad nad aimu tegelaste kohta, näiteks nende päritolu või sotsiaalse klassi kohta. (Hennoste 2005: 28; E. Velsker, M. Velsker 2016: 699) Eri aegadel, eri kirjandusvooludes ja ka eri autoritel on suulise keele jooned kohanenud kirjanduses erinevalt. Hennoste toob näitena Lutsu spontaansena näiva suulise dialoogi ja vastandab seda Tuglase dialoogiga, mis on põhjalikult viimistletud ja kirjaliku stiiliga. Ühtlasi vastandab ta klassikalise realismi normikeelepärast dialoogi modernismi spontaanse ja suulist kõnet meenutava dialoogiga. (Hennoste 2005: 28–29)

Kirjanduse puhul saab rääkida aga ka veel kirjanduse sisemisest dialoogilisusest ja monoloogilisusest. Tänapäeva romaanid on paljuhäälsed, kus mitmesugused allkeeled suhtlevad omavahel – selle all võib näha eri hääli, tegelasi (sh autorit ennast), sotsiaalseid taustategureid, tegelaste idiolekte jms. Kuid see pole omane üksnes ilukirjandustekstile – ka näiteks ajakirjandus- või teadustekstid on dialoogis varem ilmunud tekstidega või neis antakse edasi teiste inimeste hääli tsitaadina, refereerimisena või parafrasina. (Hennoste 2005: 29)

1.4. Eesti keele sotsioperioodid

Et saada aimu, missugune oli keeleline olukord Eestis eri perioodidel, sh neil perioodidel, mida on kujutatud siinses magistritöös analüüsitavas romaanisarjas, antakse

siin ülevaade Eesti ala keeleelu sotsiaalperioodidest. Tiit Hennoste on eristanud eesti keeles üheksat sotsioperioodi: 1) kuni 13. sajandini; 2) 13.–16. sajandini; 3) 16/17 sajandist kuni 18. sajandi alguseni; 4) 18. sajandi algusest kuni 1860. aastateni; 5) 1860.–1870. aastad; 6) 1880. aastatest kuni 1914/20; 7) 1914/20–1940/44; 8) 1940/44 – 1980. aastate lõpuni; 9) 1980. aastate lõpust alates (Hennoste 1997: 48). Siin peatükis aga kirjeldatakse lähemalt viiendat, kuuendat ja seitsmendat perioodi, sest sellesse vahemikku jääb ka „Tões ja õiguses“ kujutatud aeg ning siis on võimalik vaadata, kas ka tegelaste keelekasutuses peegeldub ajastule omane keelesituatsioon.

Hennoste sõnul on keele sotsioperioodideks jagamise põhimõte see, et eri aegadel on ühiskonnas esinenud eri keelesituatsioonid, mil on olnud tavaks mitmesuguste allkeelte kasutamine – allkeeltel on aga eri sotsiaalsed kihid ja funktsioonid. (Hennoste 1997: 45)

1.4.1. Viies sotsioperiood (1860.–1870. aastad)

Viies sotsioperiood kestab lühikest aega ja lõpeb venestamisperioodi algusega. See sotsioperiood jääb rahvusliku ärkamisaja toimumisaega. Sellele ajale on omane Vene tsaarivõimu püsimine, seisuseühiskond, luterlik kultuur, plahvatuslik kultuuri- ja keelemurrang eestlaste seas. Endiselt on kõrgeimal positsioonil saksa keel, endiselt on seotud keel ja seisused. Asjaajamises, kõrgemas hariduses ja teaduses püsib ülemsaksa keel. Alamsaksa keele asemele on tulnud baltisaksa keel, millel on eesti keele mõjudega erijooned. Vene keelt küll kasutatakse, kuid selle seisund on ebamäärane ja valitsevat keeleseisundit ei mõjuta. (Hennoste 1997: 55)

Eesti keeles toimuvad sel perioodil aga väga olulised muutused. Saksaestli keel kaotab tähtsuse ja säilib üksnes vaimuliku allkeelena. Kesksseteks muutuvad haritud eestlased, eestikeelsete tekstide kirjutajate ja eesti keele arendajatena on sakslased nüüd kõrvalised. Kujuneb välja eestikeelne kultuurielu, eestlastel tekib oma rahvuse tunne, kujuneb välja pidev eestikeelne kirjalik kultuur. Kesksseks saab ilmalik kultuur. Sel ajal kaotab ka lõunaeesti keel oma positsiooni, seda kasutatakse vaimuliku keelena ja algkoolikeelena. Haritud eestlasi tuleb juurde, kuid endiselt on tavaline see, et kui

inimene on hariduse saanud ja linna elama läinud, saab temast saksa keele kõneleja. (Hennoste 1997: 55–56)

Sellel perioodil toimub oluline keelemuutus – kujuneb välja põhjaeestikeelne ilmalik kirjalik eelregister. *Register* tähendab Hennoste järgi situatiivselt määratud mitmesuguste funktsioonidega allkeelt. Põhjaeestikeelse ilmaliku kirjaliku eelregistri kandjad ja loojad on haritud eestlased. Selle registri paljud jooned on laenatud sakraalsest saksaesti registrist. Kuid seda eelregistrit kasutatakse siiski vaid mõnes kultuurivaldkonnas, nt ilukirjanduses, populaarteaduses, ajakirjanduses. Näiteks teadus ja kõrgharidus on endiselt saksaakeelne. Viienda sotsioperioodi ajal paraneb ka eestlaste kirjaoskus. Ühtlasi suureneb kakskeelsete eestlaste hulk. Suulised registrid, nt kohamurded, jäävad argikultuuri ja paiknevad keelehierarhias madalal astmel. (Hennoste 1997: 46, 56–57)

1.4.2. Kuues sotsioperiood (1880. aastatest kuni aastateni 1914/20)

Kuuenda sotsioperioodi lõpp jääb aega, mil toimub I maailmasõda, vene revolutsioonid ja tekib Eesti Vabariik. Sellele perioodile on omane venestamine. Suured muutused toimuvad nii Vene impeeriumis kui ka eesti ühiskonnas. Impeeriumis kaob seisuseühiskond, eestlaste seas aga tekib sotsiaalne kihistumine (töölisklass, väikekodanlus, suurbodanlus), haritlaskond suureneb, maapiirkonnas eristuvad omanikud ja maatöölised, tekivad parteid, eristatakse vasak- ja parempoolseid. (Hennoste 1997: 58)

Murranguks osutub eesti rahvusliku ideoloogia väljakujunemine. Haritlasperedest saavad eesti pered, eestlus on ideaaliks nii suurbodanluse seas kui ka talupoegade, maaharitlaste ja käsitöölise hulgas. Vaid väikekodanluse, väheharitud teenistujate ja käsitöölise jaoks on ideaaliks veel saksaõda. (Hennoste 1997: 58)

Sel perioodil saab oluliseks venestamine – see on esimene katse eestlasi teiseks rahvuseks muuta, kuid samal ajal püütakse karpida ka sakslaste keelelisi õigusi, et Eesti senist keelelist situatsiooni muuta. Nii avalik elu kui ka senine saksa- ja eestikeelne

asjaajamine, saksakeelne haridus ja teadus ning eestikeelne alamharidus muutuvad venekeelseks. Vaid alghariduse esimene aste, ajakirjandus, ilukirjandus ja populaarteadus jäävad eestikeelseteks. Eestlaste hulgas asendub senine saksastumise ideaal eestlaseks jäämise ideaaliga. (Hennoste 1997: 58)

Oluline on see, et kirjalik eesti keel eestistub, saksaeesti keele mõjud vähenevad. Ühtlasi jaguneb eelregister eri valdkondade registriteks (nt ajakirjandus, kirjandus jm). Kuid tekivad ainult need registrid, mida riik lubab: ilukirjandus, ajakirjandus, populaarteadus, algharidus. 20. sajandi alguses hakatakse kirjakeelt suunama ja arendama, tekivad keelekorraldamise põhisuunad: Aaviku keeleuuendus ja Veski keelekorraldus. Keeleuuendusega seostuvad soome laensõnad, sõnajärje degermaniseerimine, haritlaskeele ideaali püstitamine, kõrge ja madala keele eristamine. Sel perioodil kujunevad välja uue keelemudeli alused. (Hennoste 1997: 59–60)

1.4.3. Seitsmes sotsioperiood (aastad 1914/20–1940/44)

Seitsmes sotsioperiood jõuab lõpule 1944. aastal, kui Nõukogude Liit okupeerib Eesti. Sel perioodil toimub vene revolutsioon 1917. aastal, bolševikud haaravad võimu, toimub Eesti Vabadussõda, esimene nõukogude okupatsioon ja Saksa okupatsioon. Okupatsioonide aeg on keeleliselt keeruline periood, mis on täis muutusi ja miski ei jõua kinnistuda. (Hennoste 1997: 60)

Eesti Vabariigi ajal lammutati seisuseühiskond ja eestistati ühiskonda kultuuriliselt ja keeleliselt. Ametlikuks riigikeeleks sai eesti keel, kogu avalikku elu hakatakse eestikeelseks muutma. Keskse kohal kogu ühiskonnas on eestlased ja eesti keel, sakslaste ja venelaste juhtiv positsioon ühiskonnas kaob. Tekib täiesti uus keelesituatsiooni tüüp eesti kultuuris: seisuseühiskonna kultuurilise ja keelelise mudeli asemele tuleb Euroopa demokraatlikele riikidele omane kultuuri- ja keelemudel. (Hennoste 1997: 60)

Sel perioodil kujuneb välja totalitaarne normkirjakeelekeskne keelesituatsioon. Kirjakeelt arendatakse teadlikult välja, arendatakse leksikat, töötatakse välja

terminoloogiat, normitakse keele morfoloogiat, ortograafiat ja ortoloogiat ning neid nõutakse ka koolis ja kirjastuselus. Kirjakeele normingukesksus kujuneb välja 1930ndate keskpaigaks. Eestlaste keeleteadvuse aluseks on üks ja ainus õige keel, milleks on põhjaeesti murretel põhinev ilmalik kirjakeel. (Hennoste 1997: 61)

Avalikus elus on ideaal järgida kirjakeele norme ka suulises kõnes, kõiki kõrvalekaldeid nähakse ebakorrektsusena. Murdeid peetakse piiratud koodiks, kodukeeleks ja argikeeleks, see pole iseseisev allkeel, vaid vigane ja lohakas keelekasutus. Lõunaeesti kirjakeelt pole enam, säilinud on see luulekeeles või usulistes üksiktekstides. (Hennoste 1997: 61)

Eestlaste seas süveneb sotsiaalne kihistumine üha enam, on inimesi, kes juba teist põlve pole talupojad, vaid kuuluvad mõnda muusse kihti. Linnas elab aina rohkem inimesi, tekib Euroopa riikidele omane sotsiaalne struktuur kõrgkodanlusest töölisklassini. Vene keele oskus väheneb, hea eesti keele oskus on sõltuvuses haridusest, sest hea keeleoskus saadakse gümnaasiumis. Seega on eesti ühiskonnas olulisim sotsiaalne keelemõjur just haridus. (Hennoste 1997: 61)

1.5. Viisakusteorია

Inimeste keelekasutuse määrab suhtlussituatsioon – see, kellega räägitakse ja kuidas kõneleb partner, mõjutab seda, missuguseid keelelisi valikuid tehakse. Keelelisi valikuid tehes osutuvad ühelt poolt määravaks sotsiaalsed suhted, teisalt aga ka viisakusstrateegia.

Brownilt ja Levinsonilt pärineb üks tuntumaid viisakusteooriaid. Nad kõnelevad viisakusega seoses *näost* (ingl *face*), mida nad defineerivad kui avalikku *enese kujutlust/minapilti* (ingl *self-image*). Eristatakse negatiivset ja positiivset nägu, millest esimesel juhul soovitakse, et keegi konkreetset inimest oma käitumisega ei takistaks, ja teisel juhul soovitakse saada heakskiitva suhtumise osaliseks, soovitakse meeldida, olla mõistetud ja imetletud. (Brown, Levinson 1987: 13, 61–62)

Mõlemat nägu on aga võimalik mitmesuguste tegevustega ohustada. Negatiivse näo ohustamine võib toimuda näiteks käskude, palvete, ettepanekute, nõuannete, meeldetuletuste esitamisenä, ohustada saab ka ähvardades, hoiatades, aga ka komplimente tehes, sest nii võib tekkida komplimendi saajal soov end või mõnd talle kuuluvat eset kaitsta. Positiivset nägu on võimalik ohustada kriitika andmisega, kaebustega, süüdistustega ja solvangutega, mittenõustumisega jt. (Brown, Levinson 1987: 65–66) See, kui viisakas mõnes olukorras ollakse, sõltub tavaliselt sellest, milline on sotsiaalne distantss kõnelejate vahel, millised on võimusuhted ja milline on näo häirituse aste (Brown, Levinson 1987: 15; Rosenthal 2002: 17).

Nii positiivse kui ka negatiivse näoga on seotud veel positiivne ja negatiivne viisakus, mis aitavad vähendada näo ohustamist. Esimesel juhul on tegu lähendava viisakusega, teisel juhul distantseerivaga. (Pajusalu 2010: 6) Positiivse viisakuse näitamiseks on mitmesuguseid võimalusi, näiteks partneri huvide, soovide, vajaduste märkamine (nt *Sa oled vist väga nälgjane*); teatud liialdamine, näiteks sõnarõhuga, intonatsiooniga (nt *See on absoluutselt uskumatu*); näitamine, et kuulutakse gruppi – näiteks mingisuguse murde, slängi kasutamine; mittenõustumise vältimine; naljategemine. (Brown, Levinson 1987: 103–124) Negatiivse viisakuse strateegiad on näiteks kõnelemine kaudselt (nt *Kas sa võiksid soola ulatada*), küsimuste kasutamine (nt *Kas sa avaksid akna?*), pessimistlik suhtumine (nt *Ma ei kujuta ette, kas oleks võimalik, et sa...*), vabandamine (nt *Ma väga vabandan, et tülitän...*), teie-vormi kasutamine (Brown, Levinson 1987: 129–198).

1.5.1. Pöördumisvormidest üldiselt

Nagu juba eelnevalt selgus, on viisakusega seotud ka see, kuidas inimesed oma kaaslaste poole pöörduvad. Keelekasutus kuulub igaühe argipäeva ning alati teeme kas teadlikult või mitteteadlikult mingisuguseid valikuid, kuidas end kaaslastele väljendada. (Isosävi, Lappalainen 2015: 9) Eri keeltes on eri võimalused, kuidas pöörduda. Üks võimalus on kasutada pöördumissõnadena pronoomeneid, näiteks *sina*- ja *teie*-vormi, aga ka saksapäraselt mitmuse kolmanda isiku vormi. Pöördumissõnadena kasutatakse veel ka ees- ja perekonnanime, ametinimetusi (*direktor*), sugulussõnu (*ema*),

hellitusnimesid (*kullake*), perekonnaseisule viitavaid kõnetlussõnu (*proua*, *preili*). Pöördumisvormid mitte üksnes ei viita sellele, kelle poole pöördutakse, vaid neil on ka sotsiaalne tähendus. Nendega näidatakse, kas soovitakse distantssi või lähedust, nendega antakse edasi võimusuhteid. (Isosävi, Lappalainen 2015: 11–13)

Sina- ja *teie*-vormi valikul võib oluliseks saada see, kas kõneleja soovib kaaslasega olla solidaarne või mitte. Kui soovib, siis kasutavad mõlemad sama pronoomenit, ehk siis vastastikku kas sinatavad või teietavad. Seda nimetatakse ka *sümmeetriliseks* suhteks ning see eeldab, et kõnelejal on midagi ühist. *Ebasümmeetrilises* suhtes kõrgemal positsioonil inimene sinatab, madalamal aga teietab. Sel juhul on määravad võimusuhted. Sotsiolingvistikulises uurimuses pööratakse tähelepanu ka isikute taustale ja konkreetsele olukorrale. Oluline on vanus, sugu, tutvusaste, positsioon ning olukorra ametlikkus. Teietamist peetakse viisakaks, kuid see sõltub siiski olukorrast ja tavadest. Näiteks kui hea sõber hakkaks järsku teietama, tunduks see veidrana. (Isosävi, Lappalainen 2015: 18–20) *Teie*-vormi valik on tavalisem, kui pöördutakse võõrama, vanema, sotsiaalselt positsioonilt kõrgemal asuva inimese poole (Pajusalu 2010: 7).

1.5.2. Pöördumisvormid eesti keeles

Eesti keeles, nagu ka mitmes teises keeles, peetakse *teie*-vormi viisakamaks ja formaalsemaks kui *sina*-vormi. On aga situatsioone, kus kõneleja pole päris kindel, missugust vormi kasutada. Võõra inimese poole pöördutakse tavaliselt *teie*-vormis, kuid vahel võib see aga luua liiga formaalse õhkkonna ja võib mõjuda solvanguna. Kui ei tea, kumba varianti valida, on vahel võimalik ka eirata neid mõlemat ja püüda oma pöördumine sõnastada veidi teistmoodi, näiteks kasutada *meie*-vormi, passiivi või tingivat kõneviisi. (Jalli, Pajusalu: 2015: 105, 108) Eesti keeles kasutusel olev *sina-teie* süsteem on mõjutatud saksa ja vene kultuurist (Keevallik 1998 : 542).

Jalli ja Pajusalu (2015: 109) sõnul on talupojaühiskonnas olnud tavaline sinatamine, teietamistraditsioon sündis eelkõige linnakultuuris. Nad esitavad näitena „Tõe ja õiguse“ I osa, mille tegevus toimub maapiirkonnas 19. sajandi teises pooles ning kus pea kõik tegelased sinatavad üksteist. Ent II osas, kus tegevus leiab aset 20. sajandi

alguses, pöördutakse kõikide võõraste poole *teie*-vormis. Ka koolidirektor kõnetab oma õpilasi peamiselt teietades, vaid õpilasi noomides sinatab ta vahel neid. Ent õpilased omavahel ja ka noored armunud sinatavad. Peamiselt kasutatakse neid pöördumisvorme sümmeetriliselt.

Jalli ja Pajusalu toovad eesti ilukirjandusest pöördumisvormide kohta näiteid veel ka Oskar Lutsu teosest „Suvi“. Seal saavad lapsepõlves koos koolis käinud noored aastate pärast uuesti kokku, kuid esialgu teietavad üksteist. Alles mõne hetke pärast lähevad *sina*-vormile üle. Esile tuuakse Teele ja Tootsi raskus otsustada, kumba vormi kasutada: „„Noh,“ ütleb ta, „kuidas te ... sa ka siia saite. Teid ... sind ... teid pole peale kooliaega enam näha olnud.““ (Jalli, Pajusalu 2015: 109–110; Hennoste 1999: 151). Hennoste sõnul on autor seesuguse kõnelemisviisiga tõenäoliselt soovinud näidata, et suhtlemine on spontaanne (Hennoste 1999: 151). Tammsaare ja Lutsu teoste näidete põhjal võib öelda, et 20. sajandi alguses oli eestlaste seas teietamine levinud, kui just tegu polnud lähedase tuttava või sugulasega. Seesugune käitumisviis on väga sarnane venelaste kõnetamistavadega, mis on ka loomulik, sest sel ajal oli Eesti vene võimu all. (Jalli, Pajusalu 2015: 110)

Kui nii „Tõe ja õiguse“ kui ka „Suve“ puhul sai öelda, et neis esineb sümmeetrilist pöördumist, siis ühes teises 20. sajandi alguse teoses – Eduard Vilde „Mäeküla piimamehes“ – on näha hoopis ebasümmeetrilisust. Maal elavad talupojad küll sinatavad üksteist, kuid mõisniku ja talupoja vahel esineb pöördumisvormide erinevust, nimelt mõisnik sinatab talupoega, ent talupoeg pöördub mõisniku poole kolmandas isikus, mida peetakse saksapärasuseks. Seega eestlaste kõnetamisviisid on mõjutusi saanud nii sakslastelt kui ka venelastelt. Nõukogude ajal saksapärase kolmanda isiku kasutamine vähenes ja tavalisem oli teietamine selle asemel. (Jalli, Pajusalu 2015: 110)

Eesti keeles võib pöördumissõnadena kasutada näiteks eesnime, mis viitab lähedastele suhetele, aga ka *härra*, *proua*, *preili*, kuigi tänapäeval pole need eriti tavalised. 20. sajandi alguses olid need rohkem levinud, eriti just linnades. Praegusel ajal kasutatakse

pöördumissõnadena näiteks *doktorit, professorit, dotsenti*, aga ka *õpetajat*. (Jalli, Pajusalu 2015: 113–114)

1.6. Sotsiolingvistiline varieeruvuse analüüs

Sotsiolingvistika algusaastad jäävad 1960. aastatesse. R.A. Hudson defineerib sotsiolingvistikat kui keeleteadust, mis on seotud ühiskonnaga, oluliseks peetakse keelekasutuse ja ühiskonna vahelisi suhteid. Ühtlasi vaadatakse seost keelekasutuse ja inimese klassikuuluvuse, vanuse ja soo vahel. (Keskimaa 2013: 496; Hudson 2001: 1; Hennoste 2002: 230)

Sotsiolingvistikat on võimalik jagada kaheks: ühe poole moodustab arusaam, et keelele on omane varieerumine, mis on seotud inimese sotsiaalsete omaduste ja situatsiooniga, kus keelt parasjagu kasutatakse. Keelekasutuse varieerumist on tavaks uurida kas kvantitatiivselt või kvalitatiivselt. Kvantitatiivse uurimuse puhul on oluline keelekasutajate ja keele suhted. Kvalitatiivses uurimuses vaadeldakse aga keelekasutaja ja situatsiooni suhteid. Sotsiolingvistika teist poolt huvitavad aga keele ja ühiskonna suhted – uuritakse näiteks kakskeelsust, keelekontakte, arvamusi keele kohta jms. (Hennoste 2002: 217–218)

Keel varieerub, sest inimestel on mitmesuguseid võimalusi, kuidas sama mõtet edasi anda. Valik tehakse vastavalt situatsioonile. Kuna inimeste sotsiolingvistiline taust ja keelelised kogemused on erinevad, pole ka kahe kõneleja keelekasutus ühesugune. (Fasold 1984: 9; Hudson 2001: 11) Keele varieerumist peetaksegi sotsiolingvistika üheks olulisemaks osaks ja seda seostatakse eelkõige William Labovi 1960ndate aastate uurimustega. Labovilt pärineb põhimõte, et keelekasutusele on omane varieerumine, kuid seda ei kohta mitte üksnes aktsentide ja murrete puhul, vaid varieerumine on tingitud ka sotsiaalsetest teguritest nagu soost, vanusest ja rahvusest. Labov on täheldanud ka seda, et pole olemas inimesi, kes räägiksidki alati ühtmoodi, vaid iga inimene kasutab erinevat stiili vastavalt situatsioonile. Ka ühes situatsioonis võib kõneleja keelekasutus varieeruda. (Coupland, Jaworski 2009: 8)

2. A. H. Tammsaare ja tema romaanisari „Tõde ja õigus“

2.1. A. H. Tammsaare elukäik

Kirjanik Anton Hansen elas aastatel 1878–1940, ta sündis perre neljanda lapsena. Perre sündis 12 last, kuid neist 10 kasvas suureks. Hansenite pere elas Järva-Madise kihelkonnas, Albu vallas, Tammsaare-Põhja talus. Isatalu järgi võttiski Anton Hansen endale kirjanikunimeks Tammsaare. (Vaino 2014: 20; Puhvel 1969: 391; Teder 1977: 3, 5–6) Kodu asus neil üksikul väljamäel, kus ümberringi olid sood ja mets. Elu talus oli täis tööd, argipäevade kõrval oli ka harva toimuvaid pidulikke sündmusi, näiteks laste ristimisi või pühasid. Nii ema kui ka isa olid piibliaustajad, kuid kodus loeti peale vaimulike teoste vahel ka ajalehti. Tammsaare-Põhja talu lähedal asus naabertalu, Tammsaare-Lõuna talu – sealne peremees oli Jakob Sikenberg, kellega Anton Hanseni isa sageli tülitseis soosse kaevatud kraavide pärast. Kohtuskäimiseks andsid põhjust igasugu pisisündmused. (Puhvel 1969: 390–391)

Tammsaare sai kooliharidust nii kohalikus vallakoolis, külakoolis kui ka Väike-Maarja kihelkonnakoolis (Tammer 1978: 23). Anton Hanseni oli aga soov haridusteed jätkata ja 1898. aastal läks ta õppima Tartusse Hugo Treffneri gümnaasiumisse. Kuigi õppekeeleks oli vene keel, oli Treffner eestimeelne ja rõhutas sageli, et ei unustataks eestlaseks olemist. Hugo Treffner ise oli pärit Kanepist, mis jääb Võru murde alale, keskkhariduse omandas Tartu Kubermangugümnaasiumis ning Võrus Franz Sintenise I järgu poeglastekoolis, hiljem õppis ka Tartu ülikoolis. (Vaino 2014: 27–28; Vahtre 1997: 86) Treffneri gümnaasiumis toimus Tammsaare vaimne murrang, tema maailmapilt muutus, ta hülgas oma senised talupoeglik-religioossed arusaamad ja temast sai ateist. Teda mõjutas ka koolis loetud vene- ja saksakeelne realistlik kirjandus. Kuna õpperaha tal polnud, pidi ta mitmesugust tööd tegema, näiteks valvuriametit pidama, asendama vahel õpetajaid ja aitama köögis lauda katta. (Puhvel 1969: 392–393)

1903. aastal siirdus Tammsaare Tallinnasse Teataja toimetusse. Tema sealsesse töötamisaega jäi ka 1905. aasta revolutsioon, mis jättis jälje nii tema maailmavaatesse kui ka tema loomingusse. Kuna Teatajas oli Tammsaare ülesanne kohalike sõnumite

rubriigi jaoks materjali otsida, jälgis ta revolutsioonisündmusi väga hoolega ja sai olukorrast ülevaatliku pildi. Ta osales ka mitmel salajasel koosolekul. Hiljem töötas Tammsaare ka ajalehtede Vaatleja ja Sõnumed toimetuses. 1906. aastal hakkas ta rohkem pikemaid jutustusi kirjutama. 1907. aasta oli viljakas, siis ilmusid näiteks „Uurimisel“ ja „Raha-auk“ – nende teostega jõudiski Tammsaare kirjanikunimi rahvani. 1907. aasta on tähelepanuväärne veel ka selle poolest, et siis alustas ta õpinguid Tartu ülikooli õigusteaduskonnas. Enne ülikooli lõppu Tammsaare aga haigestus tuberkuloosi ja arstid keelasid tal õpinguid jätkata. 1919. aastal abiellus Tammsaare Käthe Veltmaniga ja nad asusid elama Tallinna. Sellega algas Tammsaare elus loominguline kõrgperiood. (Puhvel 1969: 394–395, 397, 399) Sel ajal, aastal 1921, ilmus näiteks draama „Juudit“, ja aastal 1922 „Kõrboja peremees“. Proosakirjanduse suurkujuks sai Tammsaare aga siiski oma romaaniga „Tõde ja õigus“. (Kalda jt 1981: 286)

2.2. Romaanisarja „Tõde ja õigus“ valmimine

Tammsaare romaanisari „Tõde ja õigus“ valmis aastatel 1926–1933. I osa ilmumisega algas Tammsaare loomingu kõrgperiood. Talupoegliku eluringi kujutamine ja taluainestik olid tema loomingus olulisel kohal. „Tõe ja õiguse“ sarjal nähakse eestlaste identiteedi kujundamisel tähtsat rolli ja arvatakse, et see jääb nii veel pikaks ajaks. (Kalda jt 1981: 286, 289, 293; Liiv 1989: 727) Tammsaarel oli juba aastaid enne suurromaanide kirjutama asumist soov luua talupoja elu käsitlev teos, kus kirjeldatakse tegelastevahelist vaenutsemist ja kohtuskäimist. Alles hiljem kasvas sellest välja hoopis laiahaardelisem romaanisari. Üks tema põhieesmärke selle romaanisarja kirjutamise juures oli kujutada inimest sellisena, nagu ta tegelikult on – mitte sellisena, nagu ta peaks olema. „Kõrboja peremehe“ hea vastuvõtt andis autorile viimase tõuke ja julgustuse, viimaks ellu ammust soovi suurteost kirjutama hakata. Romaanisarja esimene teos sai valmis 1926. aasta sügisel. Kuna temaatika oli Tammsaarele lähedane ja läbimõeldud, võttis loomisprotsess aega kõigest pool aastat. „Tõe ja õiguse“ II osa sai kaante vahele pärast mõneaastalist pausi, aastal 1929, III osa aastal 1931, IV osa aastal

1932 ja romaanisarja lõpetas V osa, mis jõudis lugejateni aastal 1933. (Kalda jt 1981: 302; Siimisker 1962: 146)

Romaanisarja peetakse eesti proosa suurteoseks, selles tuuakse esile Eesti ühiskonna arengu mitu olulist etappi, kirjeldatakse sügavalt talupojaelu nii sotsiaalset kui ka psüühilist olemust ning iseloomustatakse ka kodanliku Eesti tõusiklust. Epopöas on kokku 170 tegelast, kuid neist olulisimad ja kõige sügavamalt läbitunnetatumad karakterid on siiski Andres ja Pearu, Krõõt ja Mari, Maurus, Indrek ja Karin. (Kalda jt 1981: 323)

„Tõe ja õiguse“ I osa võib vaadelda kui panoraamromaan, kus kirjeldatakse eesti talupoja elu 19. sajandi lõppveerandil. Palju on looduse ja olustikukirjeldusi, aga ka mõtisklusi. II osa on Indreku seisukohalt arenguromaan, kus kirjeldatakse Indreku nelja kooliaastat. III osa on isikuromaan, mille taustal on ajaloolised sündmused. IV osa on sotsiaal-psühholoogiline teos, mis paistab silma vaimuka satiiri poolest, mida on kasutatud just kodanliku seltskonna puhul. Romaanisarja viimasele osale on omased filosoofilised ja ideelised kokkuvõtted. (Puhvel jt 1981: 317–322)

Igas romaanis võib näha tegelaste võitlust kellegagi või millegagi. I osas on esil võitlus loodusega, täpsemalt maaga, aga ühtlasi ka võitlus oma tõe eest, mis ei lõpe enne, kui vahele astub surm. II osas, kui peategelaseks on talupoeglikust miljööst ja eluringist eemalduv Indrek Paas, on kesksel kohal võitlus jumalaga, inimese vabanemine jumalaideest. Romaanisarja III osas saab oluliseks võitlus ühiskonnaga, revolutsiooniga. IV osas toimub võitlus iseendaga, inimväärikuse, aususe ja isikliku õnnega. Esiplaanile tõuseb Indreku hingeline kriis. V osas enam võitlemist pole, kirjeldatakse alistumist. Esile tõuseb taas talupoeglik elutunnetus, sest Indrek on tagasi Vargamäel, et otsida tasakaalu ja sisemist rahu. (Kalda jt 1981: 307–309; Siimisker 1962: 145, 149)

Igas romaanisarja osas on kujutatud eri ajajärku. Kolmes esimeses osas saab näha seost Tammsaare enda elukäiguga, neisse on toodud tõsielulist ainekku, kirjeldatud on tuttavaid paiku, tegelikult aset leidnud sündmusi, tegelaste kujutamisel on mingil määral

inspiratsiooni saadud päriselus kokku puutunud inimestest. Näiteks laste mõttemaailma, nende tegevust ja sisemist kujunemiskäiku on I osas vahetult ja realiteedilähedaselt edasi anta püütud. (Kalda jt 1981: 303) Tammsaare on ise öelnud, et maastiku ja meeleolude kirjeldused on küll tema kodukohast pärit, kuid inimesi kopeerinud ta pole (Tammer 1978: 19). Tammsaare on tõdenud, et Pearu tegelaskuju luues oli ta lähtunud naabrimees Jakob Sikenbergist ja Andrese puhul oma isast, Peeter Hansenist, kes aastate jooksul sageli kohtus oma piiritülisid lahendamas käisid (Teder 1977: 20).

Tammsaare sõnul on ta kirjeldanud olusid ja inimesi nii tõetruult, et ka tema enda lähedased on hakanud uskuma asju, mida tegelikult pole olnud. Ta toob näite, et ka tema õde on hakanud kinnitama, et nende koduhoovis olevat olnud selline kivihiik, nagu Tammsaare oma teoses on kirjeldanud, kuigi seda pole tegelikult olnud. Ühtlasi ütleb kirjanik, et „Tõe ja õiguse“ II osas kujutatud Ramilda ja tema tädi olid väljamõeldud tegelased. Tegelikult polnud koolijuhatajal seesugust tütar ega õde. Ramilda tegelaskuju luues on autor eeskuju võtnud hoopis direktori vanema venna tütre. (Tork 1978: 36; Veski 1978: 81)

Kui „Tõe ja õiguse“ I osas pole kirjeldatud sündmused kuigivõrd tegelikust elust pärit, siis II ja III osas on tõsielulist ainekku, päriselt toimunud sündmuste kirjeldusi rohkem, nii et on isegi öeldud, et III osa on peaaegu juba nagu ajalooline romaan. Küll aga tegelaste puhul on Tammsaare kasutanud jällegi vaid eeskujusid, kasutanud näiteks mõningaid iseloomujooni, kuid pole kedagi täielikult kopeerinud. (Kalda jt 1981: 303–305) Veski tõstab oma meenutustes esile seda, et Tammsaare on oma „Tõe ja õiguse“ I osa kaudu tutvustanud lugejale mitmesuguseid oma kodukohale omaseid murdesõnu, nt *rägu* ‘risu, praht’ (EKSS 2009), *kemplema* ‘vaidlema, arveid klaarima’ (EKSS 2009), *rükkima* ‘pingutusega vedama; midagi rasket tassima’ (EKSS 2009), *ärplema* ‘millestki uhkeldades rääkima, suurustama’ (EKSS 2009), *topakas* ‘tobe, napakas’ (EKSS 2009) jt. (Veski 1978: 83)

II osas on Tammsaare küllaltki tõepäraselt kujutanud Hugo Treffneri gümnaasiumi olustikku ja sündmusi, mis seal kunagi toimusid. Härra Mauruse kirjeldamisel ei ole

kirjanik Hugo Treffnerit kopeerinud, kuigi on kasutanud mõningaid iseloomujooni. Õpilaste ja õpetajate puhul võib leida päriselust eeskujusid, kuid jällegi – kedagi kopeerinud ta siiski pole. Teoses kirjeldatud sündmused annavad konkreetseid vihjeid ajale, mil ka Tammsaare ise Treffneri gümnaasiumis õppis, näiteks mainitakse teoses Köleri surma ja Puškini 100. sünniaastapäeva. (Kalda jt 1981: 303–305)

III osas antakse edasi 1905. aastal toimunud revolutsiooniga kaasnenud sündmusi, näiteks on juttu mitmesugustest salajastest koosolekutest, streikidest ja rüüstamistest. Tegelikust elust on pärit revolutsiooniline meeleolu ja hulkade vaimustus. Kui III osa miljöö ja sündmuste kirjeldustes taotleb Tammsaare täielikku tõsiasjadele vastavust, siis tegelaste ja nende prototüüpide vahel sellist vastavust pole, vaid seal on kirjanik kasutanud enamasti oma fantaasiat või vähesel määral võtnud eeskju reaalelust. (Kalda jt 1981: 303–305)

IV ja V osas on Tammsaare veelgi vähem lähtunud tegelikust elust. IV osas on tõepärane vaid teose alguses kirjeldatud 1920ndate aastate majanduskriis, mis tõi kaasa palju pankrotte. IV osa paistab silma ka selle poolest, et seal on dialoogi osatähtsus suurem kui ülejäänud osades. Mõni peatükk koosnebki vaid Indreku ja Karini vahelistest vestlustest. (Kalda jt 1981: 322) Viimane osa on kõikidest eelnevatest osadest kõige vähem tõsielulise ainekuga seotud. Tegevus toimub küll tuttavas paigas, Vargamäel, kuid sündmused on autori väljamõeldis. „Tõe ja õiguse“ I osa Vargamäe olustik ja meelsus oli Tammsaarele tuttav, kuid 20. sajandi Vargamäe mitte. Kui viimases osas on vastuolu Andrese eluvõitluse ja noorte põlvkonna meelelaadi vahel, hoiab Tammsaare siiski vana Vargamäe oma poole. (Kalda jt 1981: 305)

Nagu eespool öeldust selgub, on Tammsaare oma romaanisarjas mõningate sündmuste ja inimeste kirjeldamisel lähtunud iseenda elust, seega võib eeldada, et ka tegelaskõnet luues on ta üritanud edasi anda seda, kuidas inimesed eri ajastutel kõneleda võisid. Tammsaare ise on elanud nii maal kui ka linnas, haridust saanud, olnud ümbritsetud mitmesugustest inimestest ja vanemaks saanud, seetõttu on muutunud ka tema keelekasutus. Seega võib arvata, et ta on oma romaanisarjas teadlikult edasi andnud ka

seda, kuidas kõnelesid inimesed 19. sajandi lõpul maal ja 20. sajandi alguses linnas ning kuidas inimeste keel aja jooksul muutub.

2.3. „Tõe ja õiguse“ Indrek Paas

Alates romaanisarja II osast saab peategelaseks Indrek, kellest kujuneb justkui vahelüli talu- ja linnaühiskonna vahel (Kalda jt 1981: 312). On öeldud, et „tema elukäik sümboliseerib eesti intelligentsi ja laiemalt võttes kogu kultuuri väljakasvamist talupoeglikust miljööst“ (Kalda jt 1981: 312). Indreku tegelaskuju on võrdsustatud Tammsaare enesega, kuigi tegelikult ei ole Tammsaare enda iseloomujooni ega elukäiku Indrekule üle kandnud. Siiski mõningad seigad Indreku lapsepõlvest ja kooliajast on pärit ka Tammsaare enda elust. Näiteks olnud kirjanik ka ise lapsena hellahingega unistav karjapoiss nagu Indrekki ning hiljem luges külakoolis käies suure huviga rahva- ja noorsooraamatuid. Suur sarnasus Indreku ja Tammsaare vahel ongi nende kiindumus raamatute vastu ja üksinda olemise soov. Tammsaare kirjeldab oma kogemustest lähtuvalt ka Indreku olusid Tartus õppides. Mauruse kooli kujutamisel on Tammsaare saanud inspiratsiooni enda kooliajast Treffneri gümnaasiumis ning ka Mauruse isikus ja käitumisviisides on nähtud sarnasusi Hugo Treffneriga. Näiteks nii Maurus kui ka Treffner peavad oluliseks, et koolis õppivad poisid ei unustaks eestlaseks olemist. Treffner olevat öelnud: „Ära sa seda unusta, et oled eestlane!“. Ja Mauruselt pärineb lause: „Eestlased peavad kokku hoidma, sest neid on vähe.“ Ka Mauruse koolis olevate õpetajate tegelaskujude loomisel on Tammsaarel eeskujuks olnud tema enese õpetajad. (Mihkla 1938 : 42)

Juba varases lapsepõlves on Indrek näidanud üles huvi asjade vastu, mis tavaliselt üht maalt ei oleks kõnetanud, ta on teadmisi- ja kultuurihimuline, kuid kodutalu jätab Indreku ellu siiski suure jälje ja seal toimunu on määrav ka Indreku edasise saatuse kujunemisel. Kodust lahkudes võtab ta kaasa süütunde, mis käib temaga veel aastaid kaasas – lapsepõlves sai tema ema Mari pihta Indreku visatud kiviga, hoop oli sedavõrd tugev, et sellest täielikult ei paranenud Mari kunagi. See õnnetus on ränk koorem

Indreku hingele ja rasketel hetkedel jõuab süütunne ikka ja jälle Indreku teadvusse. (Kalda jt 1981: 312)

Mauruse koolis ei sobitu Indrek kergesti sealsete olude ega inimestega. Silma jääb härra Mauruse ja Indreku vastandumine – Indrekul on vaja tõde, ideaale ja põhiveendumusi, ta on üdini aus, seevastu Maurusele on omane põhimõtete teesklemine ja sofistika ning talle meeldib väänata sõna ja mõtet olukordadele sobivaks (Kalda jt 1981: 313; Siimisker 1981: 164). 1905. aasta revolutsiooni sündmuste ajal jääb Indrek enamasti kõrvaltvaatajaks, ta pole tulihingeline võitleja. Kuid see aeg jätab Indrekusse taas oma jälje, kui ta hakkab kandma süükoormat oma ema surma pärast. Kodanlikku seltskonda jõuab Indrek abielu kaudu, mis toob kaasa hulganisti siseheitlusi ja mõtisklusi. Indreku ja tema abikaasa Karini abieludraama on kogu romaanisarja ulatuses psühholoogiliselt eredaim karakteri- ja konfliktikäsitlus. Oma sisemise tasakaalu leiab Indrek alles romaanisarja viimases osas, kui naaseb Vargamäele. (Kalda jt 1981: 312–316)

Nii nagu Indreku elu, teeb ka tema keelekasutus nende viie romaanisarja jooksul läbi muutuse. Võib eeldada, et kui Tammsaare on mingil määral enda elukäiku Indrekule üle kandnud, on ta seda teinud ka keelekasutuse puhul. Samuti on ta võinud tegelaskõnega edasi anda ka näiteks vastandumisi eri tegelaste vahel.

3. Materjal ja meetod

Magistritöös toetutakse Indreku keelekasutuse analüüsil sotsiolingvistikale, mis pöörab tähelepanu ka keele varieerumisele. Töös uuritakse, mis võib mõjutada Indreku keelekasutust eri situatsioonides ja mis võib olla põhjuseks, et romaanisarja viimases osas on Indreku keelekasutus muutunud peaaegu kirjakeelseks. Silmas peetakse ka dialoogilisust, vaadatakse, kas Indreku keelekasutus on mõjutatud sellest, kuidas mõni teine tegelane temaga kõneleb. Ühtlasi vaadatakse viisakusteooria raames ka sinatamist ja teietamist, et aimu saada ajastule omasest kõnetlusviisidest.

Analüüsitava materjali saamiseks on töö autor kirjutanud kõigist viiest „Tõe ja õiguse“ osast välja Indreku laused, milles esineb kirjakeelest kõrvalekaldeid ning samuti nende tegelaste laused, kellega Indrek nendel hetkedel kõneleb. Eristatud on morfoloogilisi, fonoloogilisi ja sõnavaralisi erijooni. Siinsest tööst jääb vaatluse alt välja lausetasand – seda nii töö mahu tõttu kui ka seetõttu, et analüüsil soovitakse keskenduda eelkõige murdejoontele, mida kõige selgemalt on näha just eespool mainitud tasanditel.

4. Analüüs

Analüüsis osas vaadeldakse eraldi keelelisi erijooni (peamiselt morfoloogilisi ja fonoloogilisi erijooni, aga veidi ka sõnavara ja argikeelsusi) ning sinatamist ja teietamist. Hennoste järgi on argikeel kirjakeele lohakam variant, mida avalikes suhtlussituatsioonides tuleks vältida. Argikeelsed jooned on need, mida kirjakeeles kasutada ei tohi ja mida ei saa liigitada ka murdepärasuseks. (Hennoste 2000a: 70–71). Argikeelsuste määramisel on siinses töös kasutatud ÕSi (2013) ja EKSSi (2009) abi.

Kuna inimeste keelekasutus on seotud ka sellega, kellega parasjagu kõneldakse ja missugune on partneri keelekasutus, pööratakse analüüsis tähelepanu ka dialoogilisusele, vaadatakse, kuidas räägivad teised tegelased ja kas nad mõjutavad ka Indreku kõnet. Sinatamise ja teietamise puhul tuuakse näiteid ka teiste tegelaste pöördumisvormide valikust, et näha, kuidas oli konkreetsel ajastul ja Indreku ümbritsevate inimeste vahel kombeks üksteist kõnetada ning kas Indreku enda kõnelemisviis erineb teistest. Pöördumisvormid on seotud ka eri ajastutel valitsenud kultuurisituatsiooniga, seega saab sinatamise ja teietamise puhul jälgida ka seost Hennoste kirjeldatud sotsioperioodidega.

Analüüsi juurde on mingil määral lisatud ka arvandmeid, näiteks on esitatud Indreku ja võrdluseks ka mõne teise tegelase repliikide arv, et anda aimu, kui palju Indrek võrreldes teistega teostes sõna saab. Küll aga pole siinses töös statistika edastamine eesmärk, vaid see on pigem taustainfo. Eelkõige soovitakse anda ülevaade Indreku keelekasutusest ja selle muutusest ning kirjeldada muutuste võimalikke põhjuseid.

4.1. „Tõe ja õiguse“ I osa

Romaanisarja I osas kujutatakse talupoja elu 19. sajandi lõpuveerandil, teos hõlmab ajaliselt ligikaudu veerandsajandit (Tammsaare 1981a: 514). Hennoste sotsioperioodide järgi jääb „Tõe ja õiguse“ tegevusaeg viiendasse ja kuuendasse sotsioperioodi. Nii nagu teoorias neid perioode on kirjeldatud, näeb mõningaid tunnuseid ka romaanisarja I

osas, näiteks isamaalisust, ilmalikkust. Köster paistab silma oma isamaalisusega, peab ilmalikke kõnesid, kus toob esile Aleksandri kooli, Eesti Kirjameeste Seltsi, Postimeest. Kuigi on näha, et maarahvani need isamaalised teemad veel eriti jõudnud pole, sest Tammsaare on kirjeldanud seda olukorda nii: „Pearu ei sallinud ei köstrit ega rätsepat, sest temale oli kahtlane iga inimene, kes rääkis isamaast ja isamaalisist asjust, millest temal polnud vähematki aimu. Kui tal pisutki rohkem teadmisi oleks olnud, siis oleks tahtnud ta isamaalastele öelda: „Ega me saksad või linna untsakad ole, et te meile isamuast reagite, meie oleme puht muarahvas, reagime muakeelt ja teame isegi, mis mua on, olgu ta isa ehk ema mua.““ (Tammsaare 1981a: 244)

Teosest saab teisigi näiteid tuua pisut negatiivse hoiaku kohta, mida talurahvas tunneb inimeste vastu, kes püüdlevad saksapärasuse poole. Näiteks on teoses Kassiaru Maali, tüdruk, kes on oma küla kõige peenem ja rikkam tütarlaps, linnas koolis käinud ja oskab ka mõne sõna saksa keelt. Kuna ta peab end teistest paremaks, on uhke, siis kutsutakse teda tema saksa keele pärast saksapäraselt „komm essen koerajalg, vas vilkstu vasikajalg“, lühemalt „koeravasikas“. (Tammsaare 1981a: 453)

Selles romaanis on peamised tegelased Andres, Krõõt, Mari ning Pearu. Indrek sünnib Andrese ja Mari perre alles teose keskpaigas ning on „Tõe ja õiguse“ I osas kujutatud lapstegelaseks. Seetõttu on tema saanud teoses sõna ka vähem kui mõni teine tegelane. Indrekul on romaanisarja I osas repliike 249, samas kui Andresel on neid 1144 ja Pearul 570.

4.1.1. Keelelised erijooned

„Tõe ja õiguse“ I osa tegelaskõnes leidub mitmesuguseid Tammsaare enda kodumurdele, keskmurdele omaseid erijooni (vt ka Mandri 2013). Indreku kõnes esineb seitsmel korral muutust $e > ä$ (*änam*). See on levinud peamiselt keskmurde lääneosas (Must, Univere 2002: 111). Kaks korda esineb Indrekul muutust $r > Ø$ (*ä'ä*). See nähtus, kus r kaob vokaalide vahelt lauserõhutus positsioonis, on iseloomulik kogu keskmurde alale (Must, Univere 2002: 74). Kahel korral on Indreku kõnes assimilatsiooni $mb > mm$ (*tõmman*), kolmel korral muutust $ju > jü$ (*jüst*). Esimene muutus on omane

läänemurdele, aga ka Põhja-Viljandimaale ja Harjumaale. Muutus *ju > jü* on iseloomulik keskmurde alale. (Must, Univere 2002: 123, 354) Ühe korra esineb metateesi *praegu > paergu*. See on iseloomulik peamiselt lääne- ja keskmurdele (EMK). Ühe korra on Indreku kõnes näha ka häälikuühendi *ks* püsi järgsilbis (*katuksel*). Nähtus on levinud peamiselt keskmurde põhjaosas (Must, Univere 2002: 55). Indrek kasutab ka sõna *taldrik* kujul *taldrek*, kus on toimunud *i* madaldumine. See on omane kesk- ja läänemurdele (EMK).

Näide 1 on pärit vestlusest vend Andresega. Teised *änam* kasutuskorrad esinevad vestlustes vend Andrese, Mari, Oru karjatüdruk Riiaga ja vend Antsuga. Ka kõigi nende kõnes esineb muutust *enam > änam*. Riia kasutab kord ka kirjakeeset vormi *enam*. Näites 2 kõneleb Indrek Riiaga, teine *ä'ä* kasutuskord pärineb vestlusest Mariga. Muutus *ära > ä'ä* on Vargamäel küllaltki levinud, seda kasutavad nii Mari kui ka Riia, aga ka paljud teised tegelased, kokku 67 korda, kuid pea kõik tegelased kasutavad siiski ka kirjakeelset vormi, seega selle sõna kasutus varieerub. Ka Indrek kasutab seda sõna varieeruvalt – tema kõnes esineb sõna *ära* kirjakeelsena kahel korral.

(1) Tee mis tahes, aga näe *änam* emale ei valeta. (316)

(2) *Ä'ä* selle eest muretse, küllap tema juba tunneb. (342)

Näites 3 on Indrek vestluses Riiaga ja ähvardab tüdruku käest kassi vägisi ära tõmmata. Teine kord, kui Indreku kõnes on assimilatsiooni *mb > mm*, on vestluses vend Antsuga. Vestluses Riia ega Antsuga kummagi vestluspartneri kõnes seesugust assimilatsiooni pole, kumbki neist ei kasuta sõna *tõmbama*, seega ei saa öelda, kuidas nemad seda hääldaksid. Küll aga esineb seda Andrese, Mari ja Joosepi kõnes. Vargamäe tegelaste kõnest leidub ka teistsuguseid assimilatsioone. Näiteks sõna *käskima* puhul esineb nõrgas astmes assimilatsiooni *sk > ss*: *käskima* : *kässib*, mis on iseloomulik saarte, läänemurdele, ka Harju, Põhja-Tartumaa ning Põhja-Viljandimaa murrakutele (Must, Univere 2002: 46). Sõna *kässib* esineb teoses Pearul ja Andresel. Andrese kõnes on ka muutust *nd > nn* sõnas *nõnna* ja Maretil *tunnud*. Seesugune assimilatsioon on omane lääne ja saarte murdele (EMK).

(3) Ma *tõmman* vägisi. (349)

Näitelause 4 on vestlusest vend Andresega, kelle kõnes on sõna *jüst* samuti kasutusel. Muutus *ju* > *jü* on Vargamäel Mäe inimeste seas kasutusel teistelgi, näiteks Andresel, Mari, Jussil, Antsul, Madisel ja Maril, aga ka Andrese heal sõbral Tiidul. Kirjakeelset varianti ei esine siiski kõigi nende tegelaste kõnes, neid on üksnes Andresel, Madisel ja noorel Andresel.

(4) *Jüst* räästa peal said kätega kinni, ma kartsin, et nüüd tuled kividele. (314)

Näites 5 kasutatud sõna *paergu* pärineb samast vestlusest vend Andresega, millest eelminegi näitelause. Seesugune metatees on kasutusel teistelgi tegelastel, näiteks on seda Andrese, Jussi, Liisi, Madise, Mareti ja Mari ning ka rätsep Taari ja Tiidu kõnes. Vaid Indrek ja Liisi kasutavad korra sõna *praegu* ka kirjakeelsena. Indreku kõnest leiab selle kirjakeelse variandi vestlusest Milliga, kellega kohtub siis, kui käib köstri juures koolis, elades Milli vanaisa juures. Milli on Indrekust haritum tütarlaps, mistõttu võib just see sotsiaalse distantssi tunnetamine olla põhjus, miks Indrek üritab teisiti, kirjakeelsemalt kõnelda.

(5) Ja tead: ma tunnen *paergu* veel, kui selle peale mõtlen. (314)

Näitelause 6 on samuti pärit vestlusest Indreku ja vend Andrese vahel. Seesugust vormi, kus *ks* püsib järgsilbis, on Vargamäe rahval ka sõna *matus* puhul (*matuksed*). Näites 7 kasutatud sõna *taldrek* pärineb vestlusest Milliga, kelle kõnes esineb see samasugusel kujul (8). Võib-olla kasutab Indrek sõna *taldrek* Milli eeskujul, sest Milli mainib seda esimesena. Need on ka ainsad korrad, kui tegelaskõnes *taldrikust* räägitakse, seega ei saa teada, kas kuidas teised tegelased seda hääldavad.

(6) Aga kodus *katuksel* sul ju läksid lahti. (313)

(7) Me paneme panniga lauale, paberit pisut alla, põle pärast *taldreku* pesemist. (434)

(8) Kas *taldrekut* on, kuhu valada? (343)

Morfoloogilistest erijoontest leidub Indreku kõnest 17 korda muutust *nud* > *nd* ja kaks korda *nud* > \emptyset . Vokaalikaoline *nd*-vorm on iseloomulik keskmurdes, läänemurdes ja kirderannikumurdes (Must, Univere 2002: 340). Muutust *pole* > *põle* on Indreku kõnes 16 korda. Eitussõna *põle* on iseloomulik pea kõikjal Mandri-Eestis peale lõunaeesti alade (Saareste 1955: 39; Must, Univere 2002: 313).

Näitelaused 9–11 on pärit vestlusest Riiga. Muutust *nud* > *nd* esineb nii Riia kui ka enamiku teiste tegelaste kõnes. Riia kasutab *nd*-vormi 11 korda, kirjakeelset vaid üks kord. *nd*-partitsiipi kasutatakse kokku 708 korda, samas kui kirjakeelseid vorme on teose tegelaskõnes kasutatud vaid 72 korda. Indrek kasutab *nud*-partitsiipi kirjakeelsena kahel korral, seega on näha, et selles romaanis on Indreku puhul tavalisem *nd*-vorm. Nii nagu Indrek, kasutab ka Riia eitussõna *põle*, Vargamäe rahva seas on see üldse levinud, esinedes kokku 399 korral, samas kui kirjakeelseid vorme on kõigi tegelaste peale kokku vaid 14. Indreku kõnest eitussõna *pole* kirjakeelsena ei leia.

(9) Ma ei *visand* ju. (349)

(10) Ei *taht* ju. (349)

(11) *Põle* meelde tulnd. (348)

Kui võiks arvata, et seesugust *nd*-partitsiibi kasutust leidub ainult harimatute maaainimeste kõnes, siis tegelikult esineb seda ka mõnel haritumal inimesel, näiteks kahel korral vallakirjutajal (12). Kolm korda on ta kasutanud ka kirjakeelset vormi. *nud*-partitsiibi nii lühenenud kui ka kirjakeelse variandi kasutamist on kirjutaja kõnes siiski liiga vähe, et teha tema puhul selgeid järeldusi, milline variant on tema kõnes sagedasem ja miks.

(12) Siin on millalgi mets *kasvand*, mis muud. (462)

Indreku kõnest leidub ka mõningaid argikeelsusi, näiteks ühe korra *kuda* (13), ühe korra *kudas* (14) ja ühe korra *misuke* (15). *Kuda*, *kudas* ja *misuke* esinevad ka enamiku teiste tegelaste kõnes.

(13) Mäletad, *kuda* mina koplis lepa otsast kukkusin, kui lepalatv katki läks? (313)

(14) Aga *kudas* ta siis nüüd tuli, kui Jaagup põle Miina mees? (293)

(15) *Misukese*? (348)

Kui teised tegelased kasutavad mitmesuguseid murdesõnu (vt Mandri 2013: 31–35), siis Indreku kõnest saab esile tuua ühe: *ripatama* ‘kukkuma, alla vajuma’ (VMS) (16). See murdesõna on levinud vaid mõnes üksikus murrakus, rohkem on seda keskmurde alal – Juurus, Pilistveres, Põltsamaal.

(16) Matu rääkis, kus neid hästi on, põle muud kui aina vinna, ainult hoia, et õngeritv ei *ripata*, siis on õng läind, ühes kalapatakaga. (340)

„Tõe ja õiguse“ I osas ilmneb, et kui maarahvas kõneleb selgelt keskmurdes, siis neile vastanduvad haritumad ja sotsiaalselt kõrgemal positsioonil inimesed oma peaaegu kirjakeelse keelekasutusega, näiteks arst, vallakirjutaja, köster, rätsep. Enim murdekeelt kõnelevad Pearu ja Andres. Pearu kõnes on kõige rohkem fonoloogilisi erijooni, eriti pikkade vokaalide diftongistumist, Andresel aga morfoloogilisi erijooni, enim *nd*-vormi. (Vt Mandri 2013)

Nii nagu teistegi Vargamäe elanike kõnes, on ka Indrekul nii fonoloogilisi kui ka morfoloogilisi murdejooni, kuid võrreldes teiste tegelastega on neid erijooni Indreku kõnes siiski vähem (vt Mandri 2013: 58–59). Viiendale sotsioperioodile omaselt on sel ajal iseloomulik saksa keele tähtsus, kuid samas jääb sinna perioodi ka rahvuslik ärkamisaeg, mil eestlased tunnevad end ühtse rahvana ja kujuneb välja eestikeelne kirjalik kultuur, kohamurded jäävad keelehierarhias siiski madalale astmele. Omavahel on seotud keel ja seisused, mida on näha ka romaanisarja I osas, kus haritumad ja sotsiaalselt positsioonilt kõrgemal olevad inimesed kõnelevad kirjakeelepärasemalt kui maarahvas.

4.1.2. Pöördumisvormid

Romaanisarja I osa tegevus toimub maal, kus pöördutakse kaaslaste poole eesnimega (17), kõnetlussõnaga *peremees* (18), *üleaedne* (19), *naabrimees* (20), *vanamoor* (21), *lambasihver* (22), *vanamees* (23), *teisepere peremees* (24), *perenaine* (25), *eit* (26), *õpetajahärä* (27).

(17) *Kaarel*, viid sa mu koju? (49)

(18) Kes siis muu, *peremees*. (111)

(19) Ei ma täna tule ühti, kallid *üleaedne*, mõni teine kord, siis. (23)

(20) Kallid *naabrimees*, meie rammukatsumisest ei tule midagi välja, põle teist kuube. (24)

(21) *Vanamoor*, mis oled sa pererahva peale reakind? (207)

(22) Kus sa siis oled, mu *lambasihver*! (135)

(23) Kulla *vanamees*, ära mine täna. (31)

(24) *Teisepere peremees*, kui katsuks õige sinuga. (44)

(25) *Perenaine*, las nüüd olla, sul muidugi kahe koorm kanda, mina jooksen seekord sinu eest. (79)

(26) *Eit*, ma ütlen, ära puudu Andrest, tema on hullem kui Pearu, kui sa ta vihale ajad. (155)

(27) *Õpetajahärä*, see põle võimalik (188)

Kuna romaanisarja I osas toimub tegevus maapiirkonnas, on tavaline üksteise poole *sina*-vormis pöörduda. Ka eespool teooriaosas on viidatud Jallile ja Pajusalule (2015: 109), kes on öelnud, et talupojaühiskonnas enamasti sinatatakse ja linnakultuuris teietatakse. Päril ilma teietamiseta „Tõe ja õiguse“ I osa siiski pole. Kui vaadata Indreku kõnet, siis ka tema kasutab kolmel korral *teie*-vormi, nendel juhtudel on tegu sümmeetriliste suhetega, sest mõlemad partnerid käituvad samamoodi.

Indreku kõnes esineb kahel korral teietamist vestluses Milliga (28), kes on umbes Indreku-vanune tüdruk, kellega Indrek tutvub ajal, mil käib kõstri juures koolis. Indrek elab sel ajal Milli vanaisa juures. Milli on käinud aga kodulinna suurimas koolis ning oskab saksa ja vene keelt, Indreku silmis on Milli „preln“ – küllap ka seepärast Indrek teietab tüdrukut. Ka Milli pöördub Indreku poole *teie*-vormis (29). Milli ja Indreku vahelise teietamise põhjus võib olla sotsiaalse distantse tunnetamine. Kuna Indreku

silmis on Milli preili, kes on õppinud suures koolis ja oskab keeli, tunneb ta, et tüdruk on temast kõrgemal positsioonil. Ühtlasi võib nende lühike tutvusaeg olla põhjus, miks ei lähe nad *sina* peale üle.

(28) Kui *tahate*, siis mõtlen. (438)

(29) Kas *teil* siin üksi igav ei ole? (438)

Teietamist näeb ka Indreku vestluses vallakirjutajaga. Kirjutaja (30) teietab Indrekut, kuigi on Indrekust vanem ja kõrgemal positsioonil. Kord tuleb kirjutaja Indrekuga koos Vargamäele vähke püüdma. Indrekuga on nad selleks ajaks juba mõnda aega koos töötanud, kuid endiselt teietavad. Siingi võib põhjus olla sotsiaalse distantse olemasolu – nad on küll omavahel mõni aeg tuttavad olnud, kuid mitte niivõrd lähedased, et peaksid õigeaks *sina* peale üleminekut. Tõenäoliselt teietab Indrek kirjutajat alati, kui nad vestlevad, kuid teoses on edasi antud vaid ühe korra Indreku *teie*-vormis pöördumist kirjutaja poole (31). Omavahel teietavad ka köster ja vallakirjutaja, kuigi nemad on pikemat aega tuttavad olnud ja on mõlemad kõrgema positsiooniga inimesed. Põhjuseks võib olla siiski soov näidata vastastikust lugupidamist ja võimalik on ka distantse hoidmise soov. Näites 32 pöördub köster kirjutaja poole, näites 33 vastupidi.

(30) Siin *õpite* juurde ja *saate* edasi, aga mis see maatöö *teile* annab. (442)

(31) *Võtke* minu kahvad. (461)

(32) Temaga *saate* hakkama, seda usun ma. (442)

(33) *Räägite* ikka tõesti või? (442)

Vallakirjutaja juures tutvub Indrek Maiga, kes teenis juba enne Indrekut seal. Mai on Indrekust vanem, teda kirjeldatakse teoses kui vanatüdrukut. Kui nad omavahel suhtlevad, pöördub Mai Indreku poole *teie*-vormis (34), põhjus võib olla siin see, et nad on teineteisele võõrad. Nende omavahelisi vestlusi on teoses vähe edasi antud, mistõttu ei saa kinnitust sellele, kas ka Indrek vastab *teie*-vormis. Küll aga on see siiski tõenäoline, sest ka teistel juhtudel on Indreku puhul esinenud sümmeetrilist käitumist.

(34) Mis *teil* on? (482)

Kui muidu Vargamäe rahvas sinatab üksteist, siis huvitav teietamisjuhtum on Pearu ja noore Andrese vahel. Noor Andres läheb Pearu juurde, et tema tammi ära lõhkuda, sest nende maa hakkab vett täis minema. Alguses üritab noor Andres heaga, viisakalt, pöördudes Pearu poole kui „teisepere isa“ ja teietades teda (35), soovides nii tõenäoliselt näidata lugupidamist, olla Pearu kui vanema inimese vastu viisakas, lasta Pearul tunda, et ta on kõrgemal positsioonil, auväärsem. Aga kui noor Andres juba vihaseks saab, läheb ta *sina*-vormile üle (36). See jällegi kaotab distantssi nende vahelt ja võib viidata ka sellele, et tegelikult noor Andres ei pea Pearust nii väga lugu.

(35) *Kuulge, teisepere isa, teie ajate kõik meie saarealuse vett täis. (472)*

(36) Teisepere isa, kui *sa tahad* mehejuttu ajada, siis *kuula*, mis mina *sulle* ütlen: Mina põle ei *sinu* ega oma isa tegude üle kohtumõistja, sest mina olen alles liig noor. (474)

Teietamist on näha ka noore Andrese ja Kassiaru Maali vahel. Näites 37 pöördub noor Andres Maali poole, näites 38 aga vastupidi. Nagu juba eespool mainitud, on Maali rikas ja peen tütarlaps, kes on ka linnas koolis käinud, oskab pisut ka saksa keelt, mis sel ajal justkui näitab, et inimene on kõrgemast klassist, seega tõenäoliselt teietabki noor Andres Maalit, sest tunnetab nende vahel sotsiaalset distantssi. Maali võiks sel juhul noort Andrest küll sinatada, kuid ta võib tunda, et nad pole kuigi lähedased ja soovib seepärast siiski distantssi hoida.

(37) *Teie* mullu suvel ei taht, et ma neil selle koeravasika ära keelan, aga seda ütlen ma, et kui *teie* minu kroonuteenistuse ajal mehele *lähete*, tulen ma koju ja löön *teie* mehe maha, ükskõik kes ta on. (454)

(38) Suvel *lubasite* minu mehe maha lüüa, kui kroonust välja *tulete*, ning siis Siberi minna. (487)

Teoses esineb ka ajastule omast kolmandas isikus pöördumist, nagu on näha näites 39, kus Madis pöördub Andrese poole, samuti näites 40, kus tüdruk Mai pöördub Krõõda poole ja ka Krõõt vastab Maile samamoodi (41), Pearugi kõnetab sel viisil Krõõta (42). Kolmandas isikus pöördumist on näha Mari pöördumises Krõõda poole (43) ja vastupidi (44), ka Andrese poole pöördub Mari vahel kolmandas isikus (45). Kui Andres ja Mari

abiellumise sooviga kirikuõpetaja juurde lähevad, kõnetab Andres pastorit kolmandas isikus (46), mis oleks justkui auväärsem kui *teie*-vormis pöördumine. Kolmandas isikus kõnetamist on näha ka saunatädi pöördumises Andrese poole (47) ja Hundipalu Tiidu pöördumises köstri poole (48). Seesugust pöördumist kasutatakse tõenäoliselt samamoodi nagu *teie*-vormi siis, kui soovitakse hoida distantssi või kui tunnetatakse sotsiaalset distantssi, kuid tundub, et kolmandas isikus kõnetamine justkui näitaks suuremat lugupidamist, sest nende näidete põhjal on näha, et sel viisil pöördutakse endast kõrgemal positsioonil inimeste poole. Kuid on ka erandeid, näiteks kui Krõõt vastab kord ka Maile ja Marile kolmandas isikus pöördudes, arvatavasti sooviga näidata, et peab Maist ja Marist samamoodi lugu nagu nemad temast.

(39) *Peremees* tulnd õige kirikuriidega lehmaveosse. (9)

(40) *Perenaisest* on kahju. (69)

(41) Küllap *Mai* leiab kuldsema ja rikkama, mis mina nüüd. (69)

(42) *Teisepere perenaine* tuleb õige ise lapsega sigade karja. (74)

(43) Mis nüüd mina, *perenaine* oleks pidand mu ema nägema. (79)

(44) Kas *Mari* räägib tõejuttu või? (105)

(45) Miks *peremees* kallil pühade ajal niisukest patujuttu a'ab, mul ju omal lapsed ja Juss. (158)

(46) *Õpetajahärri* ei peaks niipalju vananaiste lora kuulama. (190)

(47) Ega *peremees* ometi selle minu asja pärast? (205)

(48) *Köstriisand* ei tunne nähtavasti Oru Pearut. (248)

„Tõe ja õiguse“ I osas on näha, et maarahvas sinatab omavahel, sinatatakse nii oma töölisi kui ka pererahvast. Näiteks pöördub Madis Andrese poole *sina*-vormis (49), Krõõt sinatab karjapoiss Eedit (50). Kõrtsi ees näeb Aaseme perenaine Krõõta esimest korda ega pöördu Krõõda kui võõra inimese poole *teie*-vormis, vaid ikkagi sinatab teda (51), Mäe talus tööl olnud tüdruk Mai sinatab ka Krõõta (52).

(49) *Saad sinagi* varsti omaks inimeseks. (17)

(50) Eedi, *sa* põle saia kallal käindki. (41)

(51) *Oled* alles noorukene, ega lapsi ole veel? (21)

(52) *Perenaine, mine* ometi süngi, *sa* ei jäksa änam. (68)

Maarahva seas ei pruugi teietamine küll väga tavaline olla, kuid ei saa öelda, et seda seal üldse ei esine. Teietatakse inimesi, kellega ei olda piisavalt lähedased ega tuttavad, tõenäoliselt ka soovist distantssi hoida. Teoses esineb sümmeetrilisi suhteid, st vastastikku kas sinatatakse või teietatakse. Teoses kujutatud aeg jääb viiendasse sotsioperioodi, kus võib näha ajastule omast kolmandas isikus pöördumist. Indrek on selles teoses suurema osa ajast laps ja puutub kokku peamiselt oma perega. Kui ta suuremaks saab ja suhtleb endast vanemate ning haritumate inimestega, käitub temagi tõenäoliselt teiste eeskujul ja keskkonnast tingitud tavadele vastavalt, näiteks teab ta, kellega on viisakas teietada.

4.2. „Tõe ja õiguse“ II osa

„Tõe ja õiguse“ II osas on 18-aastane Indrek üks teose peategelasi, kuid sõna saab ta siiski vähe võrreldes mõne teise tegelasega, näiteks Maurusega, kes peab pikki monolooge. Indrek kuulab rohkem teisi ja vastab nende küsimustele, ise ta kuigi pikalt ei kõnele. Indreku hingeelust, tunnetest ja mõtetest saab aimu pigem jutustajatekstist. Romaanisarja II osas on Indrekul repliike 394, seega pisut rohkem kui eelmises osas, kuigi seda pole ka siiski väga palju, arvestades seda, et II osas on Indrek üks peategelasi. Üks teine teose peategelane, Maurus, kõneleb Indrekust palju rohkem, temal on repliike 1478.

Romaanisarja II osa kujutab aega, mis jääb 19. sajandi lõppu, 20. sajandi algusesse. Sellele antakse ka vihje Köleri ja Puškini 100. sünniaastapäeva mainimisega, mis olid 1899. aastal. Sel ajal oli venestusreformide mõju veel tuntav, kuid algas ka uus vaimne tõus, mille tagajärjeks oli 1905.–1907. aasta revolutsioon. (Tammsaare 1981b: 379) Teose tegevusaeg jääb Hennoste sotsioperioodide järgi kuuendasse perioodi, mil algab venestamine, vene keele tähtsus suureneb, tekib sotsiaalne kihistumine, haritlaskond suureneb ning eestlus muutub ideaaliks nii talupoegade, suurbodanlaste, maaharitlaste kui ka käsitööliste seas. Saksastumine jääb ideaaliks vaid väikekodanlaste ja väheharitud teenistujate jaoks. (Hennoste 1997: 58)

4.2.1. Keelelised erijooned

Vaadates Indreku suhtlust teiste tegelastega, on näha, et kodumurdele omaseid jooni on tema kõnesse jäänud väga vähe. Nendest vähestest juhtudest enim esineb Indreku kõnes kuuel korral *nd*-partitsiipi (53), seega nende vormide kasutus on võrreldes I osaga vähenenud. Näites 53 kõneleb Indrek Mauruse tütre Ramildaga, kes kasutab samuti seesugust lühenenud varianti (54), kuid kelle kõnes varieerub *nud*- ja *nd*-vormide kasutus, seda ka ühe lause piires.

(53) Ei *mõelnd*. (163)

(54) Mina ka ei *saand*, sest ma mõtlesin kohe, et kuis ma nutan inimese pärast, kes on *teinud* Õnnistegija, et kui ta võiks kogemata magama uinuda, siis tal tuleks sootuks ükskõikne näoilme, mitte niisuke nagu pildil. (163)

Kui Indrek koju, Vargamäele külla läheb, kasutab ta sealgi *nd*-vormi. Näites 55 kõneleb Mariga, näites 56 Andresega. Kuid enamasti kasutab Indrek siiski kirjakeelset *nud*-vormi – 55 korral.

(55) Küll on isa käed kõnksu *jäänd*. (181)

(56) Oled muidugi juba küllalt üle jõu *teind*. (199)

Mõni teine tegelane seevastu kasutab *nd*-vormi Indrekust palju rohkem, näiteks Maurus 27 korda ja Tigapuu 35 korda, mistõttu oleks võinud arvata, et ka Indrekul esineb neid vorme rohkem, sest ta kuuleb, et ka tema kaaslased ja kooli direktorgi kõnelevad nii. Küll aga kasutab ka Maurus rohkem kirjakeelset *nud*-partitsiipi, seda on tema kõnes 113 korda. Tigapuu kasutab kirjakeelset vormi 24 korda.

Kaks korda kasutab Indrek *a*-lõpulist mitmuse osastavat – üks kord emaga rääkides (57), teine kord Maurusega (58). *a*-lõpulised mitmuse osastava vormid on iseloomulikud nii keskmurdele kui ka lääne- ja idamurdele (Must, Univere 2002: 227). See vorm on Indreku keelekasutusse jäänud tõenäoliselt lapsepõlvest saati, kuna tema kodukohaski kõneldi nii. Kuid ka linnainimeste kõnes kuuleb Indrek seda, näiteks Maurusel ja Ramildal *poisse* > *poissa*, Mollil *kleite* > *kleita*, Tiinal *särke* > *särka*.

Mauruse kõnes näiteks vaheldub kirjakeelne variant *a*-lõpulise mitmuse osastavaga – esimest kasutab neli korda, viimast kolm korda. Seega ei saaks öelda, et ta eelistaks üht kindlat varianti, küllap näitab ka see tema keeles loomulikku varieerumist.

(57) Jään kas ilma, aga seda riiet mina ei taha, sellest *sārka* selga ei pane. (198)

(58) Ma annan *tunda* edasi. (360)

Kui „Tõe ja õiguse“ I osas oli Indreku kõnes mitmesuguseid fonoloogilisi erijooni, näiteks sõnades *ānam*, *jüst*, *paergu*, siis romaanisarja II osas pole fonoloogilisi erijooni Indreku kõnes ühtegi. Eespool nimetatud sõnu kasutab Indrek nüüd kirjakeelsetena (59–61). Kuna II osas ei tarvita Indrek sõnu *āra*, *tōmbama*, *katus* ega *taldrik*, ei saa nende puhul teada, kas ka need oleksid Indreku kõnes kirjakeelsena kasutusel.

(59) Mina tean, et kui teie seda mulle varemalt oleksite öelnud, siis oleksin ma valmis olnud ükskõik mis ettekäändel koolist lahkuma, et tädil poleks olnud vaja *enam* suppi keeta ja teie oleksite võinud kohe sõita. (166)

(60) Ma olin *just* uinunud, sellepärast vist. (111)

(61) Ega ma pole teid *praegu* omale naiseks tahtnudki, sest... (284)

Küll aga võib Mauruse kõnes näha häälikulisi kõrvalekaldeid kirjakeelest rohkem kui mõne teise tegelase puhul. Näiteks esineb tema kõnes muutust *ea > ää* (62) 14 korda, *inimene > inemine* (63) 98 korda, *kord > kõrd* (64) 37 korda ja *sinder > šinder* (65) kaheksa korda. Muutus *ea > ää* on omane lõunaeesti murretele, vormi *inemine* kasutatakse Tartu murrakutes, *o > õ* esineb nii lõunaeesti kui ka idamurdes (Pajusalu jt 2002: 76, 93, 178). Teiste tegelaste kõnest Maurusele omast keelekasutust ei leia. Need Mauruse kõnes olevad erijooned on Lõuna-Eestile omased, Lõuna-Eestist oli pärit ka Hugo Treffner. Kuna Mauruse iseloomu kujutamisel on Tammsaare lähtunud mingil määral Treffnerist, võib arvata, et ka Mauruse keelekasutuses võib olla Treffneriga sarnaseid jooni. Mauruse kõnes esineb siiski ka varieerumist, näiteks vahel ütleb ta ka korrektselt *inimene* – 11 korda – ja *kord* – viis korda, kuid neid on siiski märkimisväärselt vähem. Kui Mauruse kõnes on muutust *ea > ää* kokku 14 korda, siis

kirjakeelset hääldust *ea* on 37, seega sõnu *hea* ja *pea* hääldab Maurus rohkem kirjakeelsena.

(62) Olete teie hull *pääst*? (14)

(63) Noor *inemine* peab ikka ettevaatlik olema. (17)

(64) Näete, teie olite kodus ja pidasite *kõrda*. (104)

(65) Kus on su raha, *šinder*? (29)

Teoses kujutatud aeg jääb teooriaosas kirjeldatud kuuendasse sotsioperioodi, mil eestlaste hulgas oli levinud veel saksastumise ideaal ja saksaeesti keele mõjud. Ka Mauruse kõnest leiduv *šinder* võib viidata just saksa keele mõjule, soovile kõnelda saksapäraselt. Ta kasutab kolmel korral ka saksakeelset sõna *Schinder*, kirjakeelset mitte kordagi.

Indreku kõnes on näha üht argikeelset keelendit – *niisuke* –, mida ta kasutab kahel korral (66), kirjakeelseid vorme pole ühtegi. Sõna *niisuke* on Mauruse kõnes 20, Tigapuul 21 ja Ramildal kaheksa korda, kirjakeelseid on vastavalt 14, 2 ja 25. Murdesõnu Indreku keelekasutuses ei esine.

(66) Muidugi ei saaks, kui midagi *niisukest*. (163)

Romaanisarja II osas on näha, et Indreku kõne on võrreldes Vargamäe ajaga mõnevõrra muutunud, näiteks pole tema kõnes enam kodukohale omaseid fonoloogilisi erijooni. Morfoloogilistest erijoontest on tõenäoliselt just lapsepõlvest tema keelekasutusse jäänud *a*-lõpulised mitmuse osastava vormid, kuigi neid kuuleb Indrek vahel ka linnas olles. Indrek kasutab vähesel määral ka *nud*-partitsiibi vokaalikaolist vormi, kuigi kirjakeelseid variante on tema kõnes rohkem ja on näha, et Maurus ja Tigapuu tarvitavad *nd*-vorme rohkem. Argikeelsete sõnade kasutamises on samuti näha, et nii Maurus, Tigapuu kui ka Ramilda kasutavad neid rohkem.

4.2.2. Pöördumisvormid

Teoses esineb mitmesuguseid pöördumissõnu, mis on omased ka 20. sajandi alguse linnakultuurile, näiteks *direktor* (67), (*noor*)*här*ra (68–70), *proua* (71), *preili* (72), pöördutakse perekonnanimega (73) ja kasutatakse *teie*-vormi (74).

(67) Seda ma ütlen ainult här*ra* *direktorile* üksi. (155)

(68) Här*ra* Maurus, mis me niisukese tühise asja üle vaidleme. (45)

(69) Ä'ä ole rumal, Tiina, et sa usud, mis här*ra* Paas räägib. (365)

(70) Kulla *noorhär*ra, kas sõidame? (6)

(71) Tere, *proua* Kroosu! (36)

(72) *Preili* Maurus ei läind kunagi meie akna eest mööda, vaid ikka teiselt poolt. (236)

(73) Raha annan ma teie kätte, *Paas*; teie nagu pikem, nii et teie siis maksate arve. (51)

(74) Eks tulnd minu juurde, ma oleks *teile* pool odavamalt ostnud ja poole raha oleksime teind liikudeks. (32)

Pöördumisvormi valikus peetakse silmas tutvusastet, nii enda kui ka partneri sotsiaalset positsiooni ja vanust. Seda võib ka „Tõe ja õiguse“ II osas näha, et õpilased valivad Mauruse poole pöördudes *teie*-vormi koos pöördumissõnaga *här*ra, sest Maurusega ei olda lähedased tuttavad, Maurus on sotsiaalselt kõrgemal positsioonil kui õpilased ja ta on õpilastest vanem. Ka Maurus ise teietab enamasti oma õpilasi, põhjuseks tõenäoliselt tutvusaste, st ta ei pea end õpilastega niivõrd lähedaseks, et peaks õigeks sinatamist. Ka õpetajaid teietab Maurus.

Mõnda õpilast Maurus siiski sinatab, näiteks Liblet (75), Vainukägu (76) ja Laanet (77). On ka selline näide, kus ühe kõnevooru sees pöördub Maurus nii Lible kui ka Indreku poole, esimest sinatab (78), viimast teietab (79). Üks võimalikke põhjusi, miks Maurus niimoodi käitub, et osa õpilasi sinatab, osa teietab, võib olla see, et Liblet, Vainukägu ja Laanet tunneb Maurus kauem, Indrekut alles üürikest aega. Kuid samas ei lähe Maurus hiljemgi Indreku puhul täielikult *sina* peale üle. Seega võib siin olla põhjus ka austuses, Maurus usaldab Indrekut, sest ta on maalt tulnud ja maainimesed on tema silmis ausad: „Här*ra* Maurus usaldab teid, sellepärast räägib ta nõnda. Maal on veel ausaid inemisi.“

(Tammsaare 1981b: 59) Ta ütleb Indrekule: „Teie olete ainuke aus inemine, kes mulle tõtt räägib. Teised kõik valetavad.“ (Tammsaare 1981b: 62)

(75) Miks on *su* juuksed nii lühikesed, et härra Maurus kinni ei saa võtta? (29)

(76) Kuule, *sina* Vainukägu, *sa laulad* lauluraamatust ja *loed* teistelegi testamenti ette; *ütle* oma puhtast ja õiglasest südamest, kas härra Maurus on *sind* või kedagi teist õpetanud valetama. (113)

(77) Ja *sind*, Laane? (113)

(78) Härra Maurusel on häbi *sinu* ausalt isalt raha vastu võtta, sest poeg ei õppind mullu, ei õppind tunamullu ja tänavu ta müüb oma raamatudki teistele. (30)

(79) Ja *teie*, pikk, mis on *teil* teie pikkusest kasu, kui *lähete* ja *ostate* selle lühikese käest raamatud ära! (30)

Tundub, et Maurus hindab Indreku ausust, kuid teab, et kui teised õpilased sellest teada saavad, hakkavad nad Indrekut sõimama ja taga kiusama. Seda on näha ka Mauruse käitumisest ühe vestluse ajal – Maurus ja Indrek kõnelevad äsjasest pahandusest, kuid vahepeal tuleb kaasõpilane Lible ukse peale, mistõttu hakkab Maurus Indrekuga hoopis teistmoodi kõnelema, et jätta Liblele muljet, et pahandab Indrekuga (80). Sõimu sees läheb siiski *teie* peale üle (81) – küllap on tal harjumatu Indrekut sinatada. Kord küsib Maurus Indrekult, kes on teda valetama õpetanud ja Indrek vastab avameelselt, et valetama on õppinud ta Mauruse enese juures – Maurus on teda valetama õpetanud. Maurus ärritub sellest ja hakkab teistelt õpilastelt küsima, kas Maurus ka neid on valetama õpetanud, kuid nende poole pöördub Maurus *sina*-vormis, Indrekut teietab siiski edasi.

(80) *Sina*, koer, *tuled* maalt siia, nagu oleks siin mõni kõrts või trahter. (64)

(81) Või pean ma *teid* kohe hullumajja saatma? (64)

Kui näites 80 kõnetab Maurus Indrekut *sina*-vormis seetõttu, et jätta Liblele muljet, et ta pahandab temaga, siis muudel juhtudel võib see varieerumine tingitud olla lihtsalt sellest, et Maurus unustab vahepeal ära, et ta oleks pidanud kedagi sinatama või teietama. Näiteks on selliseid kordi, kus Maurus pöördub Indreku poole ühe kõnevooru

sees kord *sina*-, kord *teie*-vormis (82). Siin võib varieerumise põhjus olla ka näiteks selles, et Maurus on vihane ja vihahoos ei jõuta ehk mõelda sellele, kuidas on tavaks olnud pöörduda või kuidas oleks sobilik pöörduda. Üldjuhul Maurus jääb siiski Indreku puhul *teie*-vormile kindlaks, kuid tuleb ette veel üksikuid kordi, kus ta kasutab *sina*-vormi (83). Ka seal võib sinatamise põhjusena näha Mauruse kerget ärritumist, mis võib viidata näiteks sellele, et Maurus soovib näidata vähemat lugupidamist Indreku vastu, näidata talle oma pettumust.

(82) *Sina* hull inimene! *Sinu* ühe pika pärast pannakse viimaks mu kool kinni. – – – Või pean ma *teid* kohe hullumajja saatma? (64)

(83) See *sinu* tüdruk? (280)

Mauruse puhul saab veel mõned huvitavad sinatamise juhud välja tuua, mis võivad olla seotud tema vihahoogudega. Näiteks tavaliselt Maurus teietab ka Tigapuud, vihahoos aga sinatab (84) või ütleb *härri* – see härratamine pidi juhtuma vaid siis, kui Maurus oma ärritust varjab ja on tegelikult suures vihas. On näha olukordi, kus Maurus ühe vestluse piires kord sinatab, nagu näites 84, aga veidi hiljem pöördub tema poole taas *teie*-vormis (85). Tammsaare üritab tõenäoliselt võimalikult täpselt edasi anda seda, kuidas inimene tegelikult elus käituda võiks – et ka päriselus võib inimene vahel segadusse sattuda, kumba vormi ikkagi kasutada, ja eriti vihahoos võib seesuguseid varieerumisi ette tulla.

(84) Šinder! Ka selle *oled sa* mul juba valetama õpetanud! (43)

(85) Kuidas *teie*, koer, *julgete* ilma lubata välja minna ja selle siin kaasa võtta? (44)

Maurus kõneleb teoses nii saksa, vene kui ka eesti keeles. Ajastule omaselt on palju pöördumisi sõnaga *härri*, mida Maurus kasutab nii eesti- kui ka saksakeelsena, näiteks *Herr Maurus*, *Herr Lehrer*, *Herr Ollino*, *Herr Koovi*. Saksakeelset *Herr* kasutab ta eelkõige saksa keelt kõnelevate inimeste poole pöördudes. Ainult ühe korra kasutab ta endast rääkides saksapäraselt sõna *Herr*, muudel juhtudel räägib *härri Maurusest*. Tavaliselt oma õpilasi ta ei härrata, vaid mõnel üksikul juhul ütleb näiteks Tigapuule

härri Tigapuu ja kord ka *Herr Tigapuu* – viimane näitaks justkui suuremat austusavaldust. Maurusele on omane poetada oma kõnevooru sisse ka saksakeelseid väljendeid, lauseid. Tundub, et see on tema puhul loomulik, harjumuspärane, ta kasutab neid eestikeelse teksti sees näiteks oma õpilastega rääkides. Näites 86 toodud väljend *oodake, oodake* on Maurusele väga omane, ta tarvitab seda sageli ja on tema puhul justkui kinnisväljend. Ka siin saab näha keelekasutuse seost konkreetse ajastuga, kuuenda sotsioperioodiga, mil ideaaliks oli veel saksapärasus. Ajastule omane võib olla ka see, et kui Maurus iseendast kõneleb, räägib ta sageli kolmandas isikus (87).

(86) Härri Maurus armastab ausaid inemisi, kes räägivad tõtt, ei valeta. *Warten Sie, warten Sie!*
(16)

(87) Kuhu peab *härri Maurus* targa inemise ajama? (213)

Teoses pöörduvad ka õpetajad üksteise poole *teie*-vormis, ja kuna seal on venelastest õpetajaid, pöörduakse nende poole ja ka nemad pöörduvad omavahel üksteise poole ees- ja isanimega (88). Õpetajad Slopašev ja Voitinski on toanaabrid, aga ikkagi teietavad omavahel (89). On siiski ka mõni kord, kui kasutatakse *sina*-vormi (90) ja leidub ka seda, kus ühe kõnevooru sees kasutatakse kord *sina*-, kord *teie*-vormi (91). Põhjus võib olla selles, et nad on segaduses, kuna õpilased tahavad jätta neile muljet, et õpetajad pole täie mõistuse juures ning kujutavad asju ette. Seega sellises olukorras võib ka päriselus ette tulla pöördumisvormide vaheldumist. Huvitav olukord on ka seoses Voitinski surmaga. Kui Slopašev läheb Voitinski juurde vaatama, miks viimane vaikib, pöördub Slopašev Voitinski poole *teie*-vormis (92), aga kui on selge, et mees on surnud, kasutab Slopašev *sina*-vormi (93). Surm justkui kaotaks distantssi ja kõik muud põhjused, miks varem omavahel teietati.

(88) Ärge unustage, luiskavad, *Aleksander Matvejevitš*. (94)

(89) Kas *teil* on seda juhtunud, et *kuulete*, kui midagi kuulda ei ole? (94)

(90) Esteks kuulsime kisa ja kära ning teised ütlevad, et nemad ei tea sellest midagi, nüüd *ostad* trahterist viina, aga kui jooma hakkame, siis on vesi. (95)

(91) Lollpea *oled sa*, Ivan Vassiljevitš, seda ütlen *sulle* südamlikuks sõpruseks. Kogu see kool on Valekristus, *mõistate*, Ivan Vassiljevitš. (96)

(92) Ivan Vassiljevitš, kullake, mis *teiega* on? (274)

(93) Siis *oled sa* ikka tõesti surnud? *Sinu* pomm on plahvatanud. (274)

Huvitav muutus pöördumiste puhul on õpetaja Voitinski ja Indreku vahel. Nende suhtlus toimub vene keeles. Voitinski pöördub kord Indreku poole kui *härira Paas*, millest Indrek jäeldab, et jutt peab oluline olema, sest tavaliselt ei härratanud Voitinski teda. Voitinski kutsub Indreku endaga sauna. Kui enne on Indrek pidanud Voitinskile ütlema *härira Voitinski*, siis nüüd palub mees endale teisiti öelda (94). Küllap tunneb Voitinski, et saun on nad lähedasemaks muutnud ja palvega öelda talle *Ivan Vassiljevitš* toob Indreku justkui pisut ka oma kultuuriruumile lähemale. Teietamine siiski jätkub.

(94) Härira Paas, ärge nimetage mind härira Voitinski, vaid Ivan Vassiljevitš. Kui inimesed on üheskoos saunas käinud, siis on nad omad inimesed, peaaegu sõbrad. Saun teeb kõik ühesuguseks. Saun on nagu haud. (249)

Õpilased omavahel enamasti sinatavad, mõnel juhul ka juba esimesel kohtumisel. Näiteks kui õpilane Lible kohtub esimest korda Indrekuga, pöördub ta Indreku poole *sina*-vormis (95), mis on vastupidine ootustele, kuna nad on teineteisele võõrad ja kohtuvad esimest korda. Indrek vastab samuti *sina*-vormiga, talle võib tunduda see viisakana, kuna Lible on just nii ka tema poole pöördunud. Võib eeldada, et Indrek soovib lihtsalt Lible eeskujul käituda, arvates, et kui Lible teda esimesel kohtumisel sinatab, on sobilik samamoodi vastata.

(95) *Tahad*, ma müün selle kapsa *sulle*? (26)

Kuid siiski mõne muu õpilasega on teisiti, näiteks õpilane Jürka teietab Indrekut (96) ja ka Indrek teietab vastu (97) – küllap pole nemad omavahel lähedaseks saanud. Teietamise näite saab tuua ka kohtumisest kaasõpilase Tigapuuga, kes on enam-vähem Indreku-vanune. Tigapuu teietab Indrekut (98), kuid jutu sees läheb Tigapuu siiski üle *sina*-vormile (99). Tõenäoliselt tundub talle, et juba on mõned laused vahetatud, on tuttavaks saadud, seega võib *sina*-vormile üle minna. Indrek siiski veel teietab (100),

võib-olla ootab ta luba *sina* peale üleminemiseks. Indrek hakkab sinatama alles siis, kui Tigapuu palub selle teietamise lõpetada (101). Siit tuleb ka välja Tigapuu arvamus teietamise kohta – see on iseenesest mõistetav, et nooremad peavad vanemaid teietama, kuid kui ollakse peaaegu sama vanad ja sõbrad, siis on teietamine ülearune.

(96) *Vaadake, et te tõesti lähete*, muidu saan ma vanalt kuklasse. (248)

(97) *Lähen, ärge muretsege*. (248)

(98) Selle nolgiga *lähete* asju ajama, muidugi *peate* siis sisse kukkuma. (32)

(99) *Luiskad*. (32)

(100) Ei, ei, *küsi* parem *teie*. (33)

(101) Aga jäta see teietamine, sest mis teie ma veel sinule olen, kui ma pean sulle vanamehelt linnamineku luba norima. Seda teeb ainult seltsimees, tovarištš. Sõbergi ei tee seda, ainult seltsimees, kellega jood pott õlut või viskad midagi muud. Iseasi mõni põnlane kusagilt esimesest või teisest klassist, sellele olen ma muidugi teie. Teie ja härra Tigapuu! Gospodin klasnõi nastavnik! Aga meie vahet on ainult üks klass. (33)

Mauruse tütar Ramilda ja Indrek suhtlevad omavahel vene keeles. Nad on mõlemad noored inimesed, võib-olla ka enam-vähem samaealised, seega võiks arvata, et nemad omavahel võiksid sinatada, või vähemalt Ramilda võiks Indrekut sinatada, kuna ta on direktori tütar ja positsioonilt kõrgemal, kuid siiski teietab ta Indrekut (102). Võib-olla seepärast, et peab sellist käitumisviisi lihtsalt viisakaks – peab õigeks võõramaid inimesi teietada. Kuigi tundub, et Ramilda saab sealses koolis õppivatest poistest kõige lähedasemaks just Indrekuga, ei lähe nad kordagi *sina* peale üle. Indrek kutsub Ramildat ka *preiliks* (103) ja pöördub mõnel juhul tüdruku poole ka kolmandas isikus (104).

(102) Ega *te* ei pahanda, et ma siin istun? (117)

(103) Mina seal ei söö, *preili*. (117)

(104) Ennem võiks küll *preilil* hea elu olla. (118)

Sinatamiselt teietamisele üleminekut on näha Indreku ja keldrikorrusel elava väikese tüdruku Tiina vestluses. Kui Indrek ja Tiina esimest korda kohtuvad, siis Tiina teietab Indrekut (105), kuid järgmises pöördumises Indreku poole juba sinatab (106). Küllap

Tiina võtab Indreku kohe omaks ja väikese lapsena on tal lihtne *teie*-vormilt *sina* peale üle minna, sest laste puhul ei panda seda ehk pahaks. Indrek aga sinatab kohe alguses Tiinat, mis on ka loomulik.

(105) *Ärge laske*, ta karv on lahti. (231)

(106) Enne ma käisin rohkem, aga nüüd ei saa, *sina oled* ees. (231)

Kui Indrek kohtub esimest korda Tiina õe Molliga, kes on tõenäoliselt enam-vähem Indreku-vanune, siis ta teietab tüdrukut (107) ja Molli vastab samamoodi (108). Nende käitumine on ka loomulik, sest nad kohtuvad esimest korda ja küllap peavad nemadki viisakaks sel juhul vestlust alustada *teie*-vormiga. Emand Vaarmann, kes on Molli ja Tiina ema, teietab ka Indrekut (109), kuigi on ise Indrekust palju vanem, aga küllap ta tunneb, et kuna elab ise keldrikorrusel ja Indrek on ikkagi gümnaasiumiõpilane, haritum inimene, siis oleks viisakas teietada. Ka hiljem, kui nende tutvus on kestnud pikemat aega, pöördub ta ikka Indreku poole kui „härra Paas“ ja teietab teda. Kui alguses võib emand Vaarmann Indrekut teietada sel põhjusel, et soovib lugupidamist üles näidata tema kui võõra inimese vastu, siis hiljem võib ta teietada ka sel põhjusel, et näidata distantssi nende vahel, sest ta ei soovi, et tema tütar Molli Indreku naiseks saaks.

(107) *Vabandage*, preili, aga *te peaksite* vihmavarju tulema, muidu *olete* varsti läbimärg. (234)

(108) Ka meie tunneme *teid* ammugi. (235)

(109) *Teid*, härra Paas, tunneme juba ammugi. (238)

Kui Molli ja Indrek lähedasemaks saavad, lähevad nad *sina* peale üle. Näitelauses 110 pöördub Indrek Molli poole. Hiljem hakkab Molli Indrekut jälle teietama (111), tõenäoliselt seepärast, et Molli tahab näidata oma keelekasutusega, et soovib Indrekust kaugeneda, soovib hoida distantssi. Ta ei taha enam nii lähedane olla, kuna tal on plaan abielluda kellegi teisega, mitte Indrekuga. Küllap siis Molli eeskujul läheb ka Indrek taas teietamisele üle (112).

(110) Kust *sa* seda *teadsid*? (268)

(111) Kas *te usute* mind? (283)

(112) Ega ma pole *teid* praegu omales tahtnudki. (284)

Romaanisarja II osas on näha linnakultuurile omast teietamist väga palju. Enamasti esineb sümmeetrilisi suhteid, kuid mõnel juhul on näha ka ebasümmeetrilisi, kui Maurus pöördub mõne õpilase poole *sina*-vormis. Mauruse puhul on tema pöördumisvormi valikul sageli määravaks saanud ka tutvusaste. Indrek sinatab või teietab teisi vastavalt sellele, kuidas tema poole pöörduakse. Teoses kujutatud aeg jääb kuuendasse sotsioperioodi, mil eestlasi mõjutavad veel nii saksa kui ka vene kultuur, esineb nii saksapärase kõnetuse *härre* > *Herr* kui ka venepärase pöördumise ees- ja isanimega.

4.3. „Tõe ja õiguse“ III osa

Teoses kujutatud aineestik jääb 1905. aastasse, mil oli revolutsiooni kõrgeaeg. Edasi antakse Tallinnas ja Põhja-Eestis toimunud revolutsioonisündmusi. Romaanis jälgitakse Indreku saatust ja kujunemislugu. (Tammsaare 1982: 234–235) Teose tegevusaeg jääb kuuendasse sotsioperioodi. III osas saab Indrek sõna rohkem kui eelmistes osades, tema repliikide arv on 394. Siinses teoses ilmneb, et Indreku repliikide arv ei erine suuresti teistest tegelastest, kellega enim suhtleb, näiteks Viljasool on 341 ja Kristil 334 repliiki.

4.3.1. Keelelised erijooned

„Tõe ja õiguse“ III osas on Indreku kõnes ainult üks fonoloogiline erijoon – assimilatsioon *nd* > *nn* (113), mida kasutab ühe korra. Sedasama muutust esineb korra ka Kristi kõnes (114), kes kasutab sama sõna *tunnud* kohe pärast seda, kui Indrek on nii öelnud, seega võib olla, et Kristi kasutab seesugust vormi Indreku eeskujul. Kristi on umbes 16-aastane tütarlaps, kellega Indrek tutvub oma uues elukohas. Indrek üürib endale tuba perekond Lohu, Kristi vanemate juures.

(113) Ja mina ei *tunnud* teid esteks ära, alles nüüd, kui tulite tagasi. (159)

(114) Tähendab, saan rikkaks, kui ei *tunnud*. (159)

Morfoloogilistest erijoontest esineb Indreku kõnes *nd*-partitsiipi ja seda kasutab Indrek linnainimestest kõige enam – 10 korral. Kuid kaheksa neist *nd*-vormidest esineb Indreku ühes lauses (115) ühe ja sama sõna puhul, mistõttu ei saaks öelda, et talle oleks selles romaanis omane *nd*- ja *nud*-vormide pidev varieeruv kasutamine. Peamiselt kõneleb Indrek siiski kirjakeelsete *nud*-partitsiibi vormidega, mida on tema kõnes kokku 45 korda.

(115) Enne peavad olema sandarmid *läind*, politsei *läind*, sõjavägi *läind*, vangimajad *läind*, Piiteri valitsus *läind*, Siber *läind*, Sahalin *läind*, kogu vana rämps *läind*, alles siis tuleb sotsialismus ja uus nägu. (113)

(116) Issand, kui hea see on, kui kõik on *läind*! (113)

Näitelause 115 on pärit vestlusest Kristiga, kes ka ise vastab järgmises lauses Indrekule samamoodi *nd*-vormi kasutades (116). Ka Indreku üheksas *nd*-vormi kasutuskord esineb vesteldes Kristiga, kuid üks kord kasutab Indrek seda lühenenud vormi Vargamäel emaga kõneldes. Kristi kõnes on *nd*-vorme viis korda – Indreku ja emaga kõneldes, kirjakeelseid vorme on 16.

Kui aga vaadata kõiki tegelasi, on *nd*-vorme enim Vargamäe Mari kõnes, seda esineb 18 korda, Andresel 15 korda. Kuid ei saa öelda, et linnas seda vormi täielikult välditakse. Peale Kristi on *nd*-partitsiipi veel ka Kristi ema kõnes kaheksa ja Kristi isa kõnes neli korda. Kristi ema kasutab *nd*-vormi ka näiteks Indrekuga kõneldes (117). *nd*-vormi esineb ka poodniku, proua Kuusiku, Marie ja Otstaavli kõnes.

(117) Aga mis te siis õieti olete, et jutt juba kord selle peale on *läind*? (9)

Teine morfoloogiline erijoon, mis Indreku kõnest leidub, on *a*-lõpuline mitmuse osastav, mida Indrek kasutab korra (118). Peale Indreku esineb seda vormi aga veel näiteks proua Kuusiku (119) ja Kristi isa (120) kõnes. Seega seesugune vorm pole võõras ka linnainimestele. Vargamäe inimestest kasutab *a*-lõpulist mitmuse osastava vormi Andres (121) ja Mari (122).

- (118) Lühidalt: mina õpin ise ja õpetan teisi – annan *tunda*. (9)
- (119) Teie näete *tonta*, härra Bõstrõi. (28)
- (120) Tähendab, *lolla* on ka mujal, mitte ainult meiesuguste seas. (90)
- (121) Andres põletas *kiva* lõhkudes kuuse küll ära, aga mina mäletan, kus seisis toa taga need suured kivid, mis läksid poodud Jussi kuuse tulest lõhki. (196)
- (122) Sa palusid ikka jumalat, kui läksid kraavi kaevama, *kiva* lõhkuma või soosilda tegema, aga sinu kraavid vajuvad täis, lõhutud kivide asemele kerkivad maapõhjast uued ja soosild kaob pikkamisi porisse. (223)

Indrek kasutab ka argikeelseid sõnu, näiteks kolm korda sõna *niisuke* (123) ja korra sõna *spikk* 'politseinuhk' (EKSS 2009) (124). Sõna *spikk* kasutab Indrek tõenäoliselt Kristi eeskujul, sest enne tarvitab Indrek sõna *nuhk* (125) ja pärast seda, kui Kristi on maininud *spikki* (126), nimetab ka Indrek seda, nagu on näha näites 124. Argikeelsete sõnade kasutuse puhul on näha, et mõni teine tegelane kasutab neid rohkem, näiteks Kristi kõnes on sõna *niisuke* kaheksa korda, proua Kuusikul kümme korda. Indreku ega proua Kuusiku kõnest kirjakeelset *niisugune* vormi ei leidu, Kristil on seda üks kord. Murdesõnakasutuse puhul saab Indreku kõnest nimetada sõna *tähtjas* (127). VMSi järgi on see iseloomulik enamasti kesk- ja läänemurdes, aga ka saarte murdes.

- (123) Meie praegune jumal segab end maapealseisse asjusse ja sotsiaaldemokraat ei või *niisukest* jumalat kannatada. (47)
- (124) Aga see võib ju *spiki* enda korter ollagi, kust teie seda teate. (42)
- (125) Aga kui *nuhk* juhtub tõepoolest kannul olema? (42)
- (126) Siis lähen trepile, lähen kas või võerasse korterisse ja küsin ükskõik keda või ütlen lihtsalt: *spikk* on väljas, ootab mind, sellepärast tehke minuga mis tahes, aga laske mul siin natukene aega istuda, seni kui see uulitsalt ära aurab. (42)
- (127) On siis teile nii *tähtjas*, et ma nõus oleksin? (118)

Romaanisarja III osa tegevusaeg jääb kuuendasse sotsioperioodi, mil ideaaliks on eestlaseks jäämine, suureneb haritlaskond ning tekib sotsiaalne kihistumine. Eristatakse kõrget ja madalat keelt. Kuna Indrek elab linnas ja on haridust saanud inimene, on näha,

et tema keelekasutuses ei esine kuigi palju kirjakeelest kõrvalekaldeid. Indreku kõnest leidub vaid üks fonoloogiline erijoon ja vähesel määral morfoloogilisi erijooni. On näha, et võrreldes mõne teise tegelasega esineb Indreku kõnes ka vähem argikeelseid sõnu. Muul juhul ei erine tema kõne väga teiste tegelaste kõnest, sest ka teistel varieerub näiteks *nud-* ja *nd-*vormide kasutus ning leidub ka *a-*lõpulisi mitmuse osastava vorme.

4.3.2. Pöördumisvormid

Romaanisarja III osas esineb linnaühiskonnale omaselt teietamist väga paljude tegelaste kõnes. Teietatakse võõraid inimesi, aga ka neid, kellega ollakse küll head tuttavad, kuid *sina*-vormile siiski üle ei minda. Kasutatakse ka 20. sajandi algusele omaselt mitmesuguseid kõnetlussõnu, näiteks *härri* (128), *noorhärri* (129), *isand* (130), *preili* (131), *proua* (132), *seltsimees* (133). Pöördutakse ka perekonnanimega (134–135), (132).

(128) *Härri*, ehk annate teie mu välja? (130)

(129) Üleüldse on lollus nõnda oma nahka turule viia, pidage seda meeles, *noorhärri*. (90)

(130) *Isand*, kas ma võiksin teilt midagi paluda? (145)

(131) Teate, *preili*, nõnda mõelda teeb hirmus kurvaks. (74)

(132) Muidugi, mis streikija või punase lipu kandja mina veel olen, aga kas te usute või mitte, armas *proua Kuusik*, ma kahetsen hirmsasti, et olen nii vana. (22)

(133) *Seltsimees*, sõitke minuga pisut kaasa. (108)

(134) Teie, sina, *Paas*. (12)

(135) Olete hilinenud, härra *Böströi*. (22)

Nagu juba öeldud, elab Indrek perekond Lohu juures. Kuigi nii perenaine (136) kui ka peremees (137) on Indrekust vanemad, teietavad mõlemad Indrekut ega lähe kordagi *sina* peale üle. Põhjuseks võib olla distantssi hoidmise soov ja ka tutvusaste, Indrek küll elab nende juures, kuid ei saa nendega nii lähedaseks nagu peretütar Kristiga, kellega käib revolutsioonisündmusi jälgimas. Teoses öeldakse, et „Indrekut kohtles Kristi kohe nõnda, nagu oleksid nad millegipärast juba vanad tuttavad“ (Tammsaare 1982: 40).

Ometi ei hakka nad teineteist sinatama, kuigi suhtlevad tihedalt, nende vahel on usalduslik suhe ja nad hoolivad teineteisest. Näites 138 on näha Indreku pöördumist Kristi poole. Teoses on ainult üks kord, kus Kristi ütleb Indrekule *sina* (139), see toimub pärast seda, kui nad on olnud ühel järjekordsel koosolekul, et lendlehti jagada, kui järsku hakati tulistama. Kristi saab kergelt vigastada ja palub Indrekul aidata end koju viia. Siis pöördubki Kristi Indreku poole *sina*-vormis, justkui see äsjane sündmus oleks neid lähendanud. Hiljem teietavad siiski edasi.

(136) *Näete*, selle kapi taga on uks, kust pääseb koridori, nii et meie toast pole ju tarvis läbi käiagi. (7)

(137) *Tegite* väga targasti. (30)

(138) *Teie teete* iseendale liiga. (160)

(139) Kas *sina* oled terve? (88)

Teietamist on näha veel teistegi tegelaste ja Indreku vahel. Näiteks käib Indrek sageli söömas proua Kuusiku juures, kellega vastastikku teietavad. Näites 140 pöördub Indrek proua Kuusiku poole. Seal söögikohas käib tihti ka üks vanem meesterahvas, härra Bõstrõi, kellega samuti vastastikku teietavad. Seda on näha ka näitest 141, kus Indrek pöördub härra Bõstrõi poole. Huvitav on seegi, et härra Bõstrõi ja proua Kuusik on aastaid tuttavad olnud, Bõstrõi käib pidevalt Kuusiku juures söömas, nad on lähedased – kunagi oleks neist võinud ka paar saada, kuid ikkagi teietavad nad omavahel. Näites 142 pöördub härra Bõstrõi proua Kuusiku poole.

(140) *Saadaksite* talle ehk lõunasöögi koju. (68)

(141) *Uskuge*, härra Bõstrõi, aga enam ma ei või. (80)

(142) Noh, ja *vaadake*, kui mina siis, tol õhtul – *mäletate*, kassid karjusid akna all aias –, kui mina oleksin osanud *teile* sel korral pisutki kananaha ihule tõmmata, kas *te oleksite* mulle siis seda vastanud, mis *te vastasite*? (24)

Härra Bõstrõi kaudu tutvub Indrek Viljasooga, kes annab raamatuid välja. Nad suhtlevad küllaltki palju, kuid ei lähe siiski kordagi *sina* peale üle (143). Tapatalgu ohvrite matusepäeval leiavad Viljasoo ja Indrek tee äärest naise, Marie, oma lastega.

Marie on just oma mehe matnud. Viljasoo soovib naist aidata ja võtab nad enda juurde elama. Esialgu nad teietavad omavahel, ka Indrek teietab Mariet (144). Kuid kui nad Mariega Viljasoo kodu poole jalutavad ja Viljasoo juba Marie kohta üht-teist kuulnud on ning maininud isegi, et Marie võiks uuesti mehele minna, vihjates tõenäoliselt endale, läheb Viljasoo ühel hetkel *sina* peale üle (145). Tõenäoliselt seetõttu, et Marie on temast tunduvalt noorem ja ehk ka seetõttu, et tunneb, et kuna Marie on enda kohta veidi jutustanud ja tuleb nüüd oma lastega ka tema juurde elama, pole nad enam justkui nii võõrad. Marie ei hakka aga Viljasood sinatama. Teietamist on näha ka Indreku ja ühe sõduri, Timofei vahel, kellele Indrek raha laenab (146).

(143) *Teie olete* Paas. (55)

(144) Kuidas see *teil* siis nõnda tuli, et?... (103)

(145) Marie, minu rumalat juttu *ära pane* mikski, sest minul on tõpra keel juba maast-madalast. (106)

(146) Siis annan mina *teile* selle raha. (132)

Teoses tuleb ette ka põgusaid kokkupuuteid täiesti võõraste inimestega, kellega vahetataksegi vaid mõni lause. Näiteks minnakse mõisaid rüüstama ja sealt leitakse eest üks öövaht, kellesse näidatakse oma üleolevat suhtumist välja sinatades (147), kuigi tegu on vana mehega. On ka üks teine juhtum, kus üht vanahärrat küll teietatakse (148), kuid temasse suhtutakse põlgusega. Ainuke, kes käitub lugupidavalt ja palub vanahärrasse leebemalt suhtuda, on Indrek (149). Kui Indrek tahab rüüstajate juurest ära minna, kuna tema arvates minnakse üle piiri, näidatakse ka Indreku vastu lugupidamatust üles ja mõistetakse hukka tema soov lahkuda, seda näidatakse välja nii oma solvangutega kui ka *sina*-vormiga (150).

(147) *Pea* meeles, vanamees, mitte sõna kellegile, kui *sul* elu armas. (162)

(148) Siis *ajage* munder selga. (181)

(149) Tohin ma ehk *teile* milleski abiks olla? (180)

(150) *Sa tuled* kaasa või ma tapan *su* siinsamas. (184)

Indrek kohtub juhuslikult oma kunagise koolivenna Otstaavliga. Kui viimane Indrekut märkab, pöördub ta tema poole alguses *teie*-vormis, kuid parandab end kohe ja ütleb *sina*, kuna Indrek on siiski talle tuttav inimene (151). Otstaavel ongi linnas ainuke, kellega Indrek sinatab. Teised inimesed, kellega sinatamist teoses näeb, jäävad Vargamäele, kui Indrek koduseid külastama läheb.

(151) *Teie, sina*, Paas. (12)

Romaanisarja III osas esineb linnas teietamist Indreku ja pea kõigi teiste tegelaste vahel, kõigi nende juhtumite puhul on tegu sümmeetriliste suhetega. Kasutatakse ka sellele ajale omaseid pöördumissõnu, näiteks *preili*, *härra*. Enamasti teietatakse tõenäoliselt seepärast, et ei olda piisavalt tuttavad või soovitakse distantssi hoida, samuti vanusevahest võib see tingitud olla. Raske on oletada, miks ei lähe Kristi ja Indrek omavahel *sina* peale üle, sest nad on lähedased, nad on juba mõnda aega tuttavad olnud ning käivad palju koos koosolekutel ja muudel revolutsioonisündmustel. Küllap on nende vahelgi distantssi hoidmise soov. Romaanisarja III osas kujutatud aeg jääb kuuendasse sotsioperioodi ning ajastule omaselt esineb ka pöördumist sõnaga *seltsimees*. Kolmandas isikus pöördumisi teoses pole.

4.4. „Tõe ja õiguse“ IV osa

„Tõe ja õiguse“ III ja IV osa vahele on jäänud ligikaudu 20 aastat. Romaanisarja IV osas kujutatakse 1920. aastate keskpaika, mil kodanlikku vabariiki tabab majanduskriis, mis toob kaasa pankrotilaine. Teose keskmes on nüüdseks juba keskealise Indreku ja tema abikaasa Karini abieludraama, mille kujutamisel toetus Tammsaare oma elukogemusele ja tähelepanekutele. (Tammsaare 1983: 392–392, 401) Teoses kujutatud aeg jääb seitsmendasse sotsioperioodi. Kuna IV osa keskmes on dialoogid abikaasa Kariniga, on siinses osas Indreku repliikide arv suurem kui eelmistes teostes – neid on kokku 1166. Abikaasa Karin kõneleb aga siiski enam – temal on 2225 repliiki.

4.4.1. Keelelised erijooned

Romaanisarja IV osas on Indreku kõnes vähesel määral fonoloogilisi erijooni. Tema kõnes esineb ühe korra muutust $e > a$ (*eila*) ja kolm korda muutust $j\ddot{a} > ja$ (*jatkuma*). Muutus $e > a$ on iseloomulik mitmele keskmurde murrakule, sh Järva-Madise murrakule, muutus $j\ddot{a} > ja$ esineb nii kahes läänemurde murrakus kui ka keskmurde lõunaosas (Must, Univere 2002: 166, 436).

Näide 152 on pärit vestlusest lapsehoidja Tiinaga, kes ise samas vestluses kasutab kirjakeelset sõna *eile*. Näites 153 kõneleb Indrek Kariniga, kelle kõnest leidub samuti korra muutust $j\ddot{a} > ja$ sõnas *jatkuma*, ka Vesiroos kasutab seda kord.

(152) Proua ei salli seda inimest, aga minule on ta koolivend, ja et ta on oma eluga õnnetu, sest temal on ju ka naine ja lapsed, kellest elab lahus, siis polnud tal *eila* kuhugi minna ja mina mõtlesin ta seks ööks sinna kolikambri peita, sest täna pidi ta linnast välja sõitma.
(120)

(153) See tähendab seda, et minu armastusest poleks *jatkunud* meie abieluks. (9)

1925. aasta ÕSis on vormid *jatk* ja *jatkama* ning 1933. aasta VÕSis on vorm *jatk* pandud kandilistesse sulgudesse, mis tähendab, et seesugused kasutused on ebasoovitavad. Nende ÕSide järgi on õige kasutada sõnu tüvega *jätk*-. Tammsaare romaanisarja puhul on nende vormide kasutamises näha ebajärjekindlust, seda nii jutustajatekstis kui ka tegelaskõnes. Näiteks on romaanisarja I osa jutustajatekstis näha mõlemat varianti: 26 tüve *jatk*- ja 18 korda *jätk*-. Tegelaskõnes on kasutatud tüve *jätk*-. II osas on samuti jutustajatekstis nii *jatk*- kui ka *jätk*-, esimest neli, viimast 36 korda. Tegelaskõnes on ainult *jätk*-tüvelisi vorme. III osas pole tüve *jatk*- aga kordagi kasutatud, on vaid kirjakeelset vormi, seda ka kolm korda Indreku kõnes. IV osas on tüvi *jatk*- taas kasutusel, seda on jutustajatekstis 20 korda, tüve *jätk* aga 33 korda. Kui varasemates osades oli *jatk*- vaid jutustajatekstis, siis IV osas on seda ka tegelaskõnes, nagu ka eespool mainitud. Kuid tegelaskõnes on ka kirjakeelset kasutust – kaks korda Indreku kõnes, kolm korda Karinil ja kord Tiinal. V osas on nii tegelaskõnes kui ka jutustajatekstis jälle ainult kirjakeelset vormi kasutatud. Jääb selgusetuks, miks

seesugust varieerumist tarvitatud on, võib-olla on see tingitud tähelepanematusesest või toimetajatest.

Romaanisarja I osas kasutas Indrek sõna *taldrik* kujul *taldrek*. IV osas on näha, et see sõna on muutunud tema kõnes nüüd kirjakeelseks (154).

(154) Või arvad sa, et Tiina hakkaks ustega paugutama, kui ta ühel ilusal päeval näeks, et mitte *taldrikuil* ja nugadel-kahvlitel, vaid temal endal on halb tuju, tema ise on kurjust täis, mitte nemad. (269)

Morfoloogilistest erijoontest esineb Indreku kõnes neli korda *nud*-partitsiibi vokaalikaolist vormi (155), millest üks kasutuskord esineb vestluses Karini isa Vesiroosiga, ülejäänud aga Kariniga. Näitelause 155 on pärit vestlusest Kariniga, kes kasutab samuti *nd*-vorme (156) ja seda palju rohkem kui Indrek – kokku 37 korda, samas kui kirjakeelseid vorme kasutab Karin 124 korda. Indreku kõnes on kirjakeelseid *nud*-partitsiipe 142 korda. Indrek kasutab *nd*-vormi ka kõneldes Vesiroosiga, kelle kõnest leidub samuti nii *nud*-partitsiibi vokaalikaolisi vorme kui ka kirjakeelseid.

(155) Nüüd oled sa naised tuhaks ja tolmuks *teind*, mehed orgi otsa ajanud ja kogu maailma peeneks jahvatanud, kas sa ehk nüüd ei ütleks mulle, mispärast sa õieti kõike seda teed? (125)

(156) Sa oled tõepoolest hulluks *läind*! (125)

Indrek kasutab ka kaht argikeelset sõna: ühe korra sõna *misuke* (157) ja 13 korda sõna *niisuke* (158). Sõna *misuke* kasutust näeb ka Indreku laste ja Karini kõnes, sõna *niisuke* kasutab peale Indreku veel näiteks Karin, Tiina, Karini isa Vesiroos ning Indreku ja Karini tütar Miia. Võrreldes Kariniga on Indreku kõnes argikeelsusi siiski vähem, Karin kasutab sõna *niisuke* 31 korda ja *misuke* kolm korda. Kui varem on Indrek tarvitanud ainult argikeelset varianti *niisuke*, siis IV osas on tema kõnes viiel korral ka kirjakeelset sõna *niisugune*. Karini kõnes on *niisugune* kasutusel kaks korda. Romaanisarja III osas kasutas Indrek sõna *tähtis* kujul *tähtjas*, kuid on näha, et IV osas on see tema kõnes muutunud kirjakeelseks (159). Murdesõnu Indreku kõnes pole.

(157) *Misuke* võõras? (119)

(158) Minu arvates olekski just *niisuke* prille kõige enam vaja, millega inimesed näeksid iseendid. (268)

(159) Tarviliku asja peale ei mõtle keegi, *tähtis* on see, mis kõditab ja kütab kuidagi himu, kütab edevust. (13)

Romaanisarja IV osa jääb teooriaosas kirjeldatud seitsmendasse sotsioperioodi, mil ideaaliks on järgida kirjakeele norme, seda ka suulises kõnes ning avalikus elus. Kõrvalekalded kirjakeelest tunduvad ebakorrektsed ja eesti keelt oskavad hästi need, kes on haridust saanud. On näha, et ka näiteks Indreku kui haritud inimese kõnes esineb fonoloogilisi kõrvalekaldeid vaid üksikul korral ning vaid neljal korral kasutab *nd*-vorme. Võrreldes Kariniga on Indreku kõnes argikeelseid sõnu vähem. Kui varem tarvitas Indrek vaid argikeelset sõna *niisuke*, siis nüüd on tema kõnes ka kirjakeelset kasutust. Ka sõna *tähtis* ja *taldrik*, mida ta varem kasutas kujul *tähtjas* ja *taldrek*, on nüüd kirjakeelsena kasutusel.

4.4.2. Pöördumisvormid

IV osas toimub tegevus linnas, Tallinnas. 20. sajandi algusele omaselt on tegelaste kõnele iseloomulik mitmesuguste kõnetlussõnade kasutamine, näiteks *härra* (160), *väimeespoeg* (161), *äiapapa* (162), pöörduti perekonnaseisule viitavate sõnadega, näiteks *proua* (163) ja *preili* (164), kasutati ka perekonnanime (165).

(160) *Härra*, ma palun. (157)

(161) Tead, *väimeespoeg*, aga seda poleks ma sinust mitte uskunud. (29)

(162) Peaaegu, kallid *äiapapa*, kui otsekohene olla. (32)

(163) Olen küll, *proua*. (217)

(164) Te olete egoist, *preili*. (15)

(165) Nii et teie, *härra Köögertal*, olete teistsugune? (108)

Teoses teietavad paljud tegelased üksteist, *teie*-vormis pöördutakse võõraste poole, aga teietatakse ka soovist distantssi hoida. Tegelaste vahel on sümmeetrilised suhted. Kuna Indrek on rohkem kodune inimene, vastupidiselt oma naisele, ei kohtu ta ka nii palju

seesuguste inimestega, keda oleks vaja teietada. Teoses teietab Indrek kuut inimest: Tiinat, Karinit, Kalvit, Meleskit, voorimeest ja esikohtunikku. Peamine inimene, kelle puhul Indreku teietamised esile tulevad, on pöördumised lapsehoidja Tiina (166) poole. Põhjus Tiina teietamiseks võib olla distantse hoidmise soov. Kuigi Indrek on Tiina tööandja ja ka Tiinast palju vanem, võiks Indrek Tiinat ka sinatada, kuid samas võib see olla ka tolle aja norm, seesugust alluvate ja tööandjate vahelist teietamist on näha ka teises peres, kus perenaine pöördub lapsehoidja poole *teie*-vormis (167). Tiina teietab Indrekut samuti tõenäoliselt eelkõige töösuhete tõttu. Karinit, oma abikaasat, Indrek sinatab, kuigi teoses meenutab Indrek aega, kui nad Kariniga alles teineteist teietasid (168).

(166) *Teilegi* ütlen seda ainult sellepärast, et *teil* on hea süda ja lapsed armastavad *teid*. (353)

(167) *Armastage, armastage*, Soonjakene, küllap siis ka lapsel kõhtki korda läheb. (93)

(168) *Te olete* egoist, preili. (15)

Kalvi on Indreku töökaaslane, kellega nad pole tõenäoliselt kuigi lähedased, et *sina* peale üle minna, seega teietavad nad teineteist, mida on näha ka näitest 169, kus Indrek pöördub Kalvi poole. Kuid mõne aja pärast on näha, et Kalvi pöördub Indreku poole *sina*-vormis (170), ent seda vaid mõne kõnevooru piires, sest peagi läheb jälle *teie*-vormile (171) üle. Üks põhjus, miks Kalvi nii käitub, võib olla see, et kuna Kalvi hakkas Indreku naisest halvasti rääkima, vihjates Karini külaskäikudele Kõögertali juurde – mehe juurde, keda Karin süüdistab oma isa pankrotis, tunneb Kalvi, et ta sooviks Indrekuga veidi rohkem distantse hoida.

(169) No *näete*, *teil* pole veel maailm sugugi ükskõik, kui *te* nõnda *võite* mõelda. (133)

(170) Kas *sa* *võiksid* mulle öelda, millega seda seletada, et peale seda, kus Kõögertal tegi Vesiroosi paljaks, selle tütar, tähendab, *sinu* abikaas, käib ikka veel Kõögertali juures, kui see oma sõpradega praalib? (136)

(171) Kuidas *teie*, armas ametivend, selle peale *vaatate*? (136)

Melesk on Indreku koolivend Mauruse kooli ajast. Melesk otsib Indreku juures üheks ööks magamiskohta, kuid Indrek ei tunne koolivenda kohe ära, mistõttu pöördub tema

kui võõra inimese poole esialgu *teie*-vormis (172). Melesk kõnetab Indrekut esialgu perekonnanimega, kuid siiski kohe *sina*-vormis (173). Kui aga Melesk end tutvustab ja Indrekule sõber meelde tuleb, läheb ka tema kohe järgmises kõnevoorus *sina* peale üle (174).

(172) *Olge* nii hea, tool on seal, või kui *soovite*, siis sohvale. (63)

(173) Tere, Paas. Mind *sa* ei tunne enam? (63)

(174) See *oled* tõepoolest *sina*! (63)

Teietamist on näha ka päris võõraste inimestega, näiteks voorimehe ja kohtunikuga. Voorimees sõidutab Indrekut koju ja nende vestlus käib omavahel *teie*-vormis, mida on näha ka näites 175, kus on esitatud Indreku öeldud lause. Kohtunikuga puutub Indrek kokku siis, kui ta Karini tulistamise pärast tunnistust peab andma. Näitelause 176 on pärit samuti Indreku kõnest. Indreku ja voorimehe ning kohtuniku vahel on tegu sümmeetriliste suhetega.

(175) Kas *tahate*, ma müün *teile* revolvri? (363)

(176) *Arvate* siis, et minusugune rahulik inimene hakkab muidu nõnda laskma. (379)

Teoses esineb ka kolmandas isikus pöördumist, mida on näha Tiina kõnest. Romaanisarja IV osa tegevusaeg jääb küll seitsmendasse sotsioperioodi, kuid Tiina puhul avaldub tõenäoliselt varasema aja mõju ja tava veel tema keelekasutuses. Kolmandas isikus pöördumist on näha Tiina kõnes, kui ta pöördub Karini (177) ja Indreku poole (178). Niimoodi kõnetab Tiina pererahvast enamikul juhtudel, 18 korral. Vaid seitse korda on Tiina kasutanud *teie*-vormi (179) selle asemel, et kolmandas isikus pöörduda. Arvatavasti näitab siingi seesugune kõnetamine suuremat lugupidamist ja distantsti.

(177) Seda ei maksa *proual* karta, sest see on nõnda loodud. (23)

(178) *Härra* ei peaks laste kuuldes nõnda rääkima. (24)

(179) *Härra*, ma pidin just praegu lastega jalutama minema, *lubage*, et me tuleme *teid* natuke saatma. (354)

Teietamist saab näha ka Karini suhtluses tema sõbrannadega, näiteks teietab ta proua Itamit (180). Nende vestlustes aga varieerub *sina*- ja *teie*-vormi kasutus. Ühe kohtumise käigus alustavad Karin ja proua Itam teietades, kuid pärast seda, kui proua Itam usaldab Karinile oma saladuse – et ta kurvastab oma jämedate jalgade pärast –, sinatab Itam Karinit esimesena (181) ja siis pöördub ka Karin oma vestluspartneri poole *sina* vormis (182) ning edaspidi jäävadki nad *sina* peale. Oma teist sõbrannat, Idat, sinatab Karin alati (183).

(180) Aga mis ütleb *teie* mees selle kohta? (148)

(181) Ma olen mitu ja mitu korda mõelnud, et kust ma küll leian mõne inimese, mõne naise nimelt, kes aitaks mul uskuda ühegi kuu kindlasti, et saaks näha, kas see mõjub sugugi säärtele, ja lõpuks arvasin, et *sina*, Karin, *oled* nii hea südamega, sellepärast siis rääkisin oma õnnetusest *sulle*. (150)

(182) Kui *sa* tahaks oma lapse kõhtu uskuda, siis ehk saaks, siis saaks kindlasti, aga jalgu ei saaks. (150)

(183) *Sa* oled mulle nagu teine ema, sellepärast tulen ikka *sinu* juurde, kui mul häda käes. (162)

Karin külastab aeg-ajalt advokaat Paraleppa. Alguses nad teietavad omavahel, nagu näitelauses 184, kuid pärast abielurikkumist on nad lähedasemaks saanud ja omavahel olles sinatavad teineteist. Seda on näha ka näitelausest 185, kus Karin pöördub Paralepa poole. Aga vestluse käigus pöördub Karin siiski Paralepa poole uuesti *teie*-vormis (186), võib-olla sooviga taas distantssi hoida, sest nad hakkavad vaidlema. „Vaidlemine ja arutamine oli Paralepa ja Karini vahekorra sel määral kainestanud, et nad hakkasid nagu kokkuleppel teineteist teietama“ (Tammsaare 1983: 154).

(184) Aga kas *teie* võiksite naise pärast mõrtsukaks saada, kui *te* teda väga *armastaksite*? (82)

(185) Kuidas *sa* *võid* ometi nõnda rääkida? (153)

(186) *Teie* isegi. (154)

Teietamise ja sinatamise varieerumist on näha korra ka Karini ja Tiina vahelises suhtluses. Kui muidu Karin teietab alati Tiinat, siis kord kasutab siiski *sina*-vormi (187),

tõenäoliselt sooviga näidata, et tema silmis on Tiina siiski alles noor ja naiivne. Aga juba järgmises kõnevoorus läheb Karin jälle *teie*-vormile üle (188).

(187) Küll *oled* sina alles laps, Tiina! Sa ei tea veel sedagi, et meestele meeldivad just meie
vead, mitte vourused, sellepärast olemegi kõik nii halvad. (282)

(188) Küll *olete teie*, Tiina, kaval. (282)

„Tõe ja õiguse“ IV osas on tegelaste vahel teietamine küllaltki levinud. On näha ka sinatamise ja teietamise varieerumist ning partneri eeskujul pöördumisvormi valiku tegemist. Enamasti esineb sümmeetrilisi suhteid. Teietatakse tõenäoliselt peamiselt soovist distantsi hoida, vähesel määral on ka teietamist võõraste inimeste vahel. Kuna Indrek on IV osas enamasti kodune inimene, on tema puhul teietamist näha peamiselt Tiinaga seoses. Indreku pöördumised vastavad selle aja tavadele, ta teietab võõraid ja neid, kellega ei soovi tõenäoliselt lähedasi suhteid. Ta kasutab ka ajastule omaseid pöördumissõnu, näiteks *proua*, *preili*.

4.5. „Tõe ja õiguse“ V osa

Romaanisarja viimases osas on Indrek läinud tagasi oma kodukohta Vargamäele. Nii tema elu kui ka keelekasutus on palju muutunud. Teoses kujutatud aeg jääb seitsmendasse sotsioperioodi. Indreku kõnes esinevate repliikide arv on 852. Enim kõneleb ta teoses Andrese ja Tiinaga, neist esimesel on repliike 672 ja viimasel 785.

4.5.1. Keelelised erijooned

„Tõe ja õiguse“ V osa tegelaskõnes esinenud morfoloogilisi, fonoloogilisi ja sõnavaralisi erijooni on siinse töö autor uurinud ka oma bakalaureusetöös (vt Ojamäe 2015: 22–29). „Tõe ja õiguse“ V osas paistab silma Indreku keelekasutus, sest võrreldes teistega on tema muutunud peaaegu kirjakeelseks. Romaanisarja V osas kasutatakse morfoloogilistest erijoontest enim *nud*-partitsiibi vokaalikaolist vormi. Näiteks Andres kasutab seda 128 korda, Pearu 65, Tiina 105 korda, kirjakeelseid vorme on vastavalt 14, 4 ja 34. Indrek aga kasutab ainult kirjakeelset *nud*-partitsiipi. Teiste tegelaste kõnes esineb ka eelkõige Lõuna-Eestile omast *id*-list mitmuse partitiivi (*krutskeid* > *krutskid*)

ja keskmurdes, ida- ja läänemurdes levinud *a*-list mitmuse partitiivi (*tonte* > *tonta*), kuid ka neid Indrek ei kasuta, ta ütleb näiteks kirjakeelselt *kive* (189), *poisse* (190).

(189) Kas oled tähele pannud, kuidas vesi seal mööda *kive* koliseb? (43)

(190) Selliseid *poisse* pole tänapäev palju. (347)

Fonoloogilisi erijooni on Indreku kõnes üks: *ks* > *s* (*joosnud*) (191). Seda esineb keskmurde lääne- ja edelaosas, aga ka lääne- ja saarte murdes (Must, Univere 2002: 55). Näide 191 pärineb vestlusest õetütar Elliga.

(191) Ega sa siis ometi nende õunapuuõite pärast vanaisale toaotsa järele *joosnud*. (111)

Indrek kasutab Vargamäel olles ka mitut murdesõna, näiteks *pedakas* 'mänd' (EKSS 2009) (192), mis on levinud läänemurde alal, ühes keskmurde, idamurde ja Tartu murde murrakus (VMS); Simuna murrakus kasutatavat sõna *vänklema* 'jagelema' (VMS) (193); *kunskopp* 'kaval nõks, riugas', 'ääri-veeri, kavalasti, kaude' (ÕS 2013) (194), mida kujul *kunsskopp* kasutatakse peale Järva-Madise murraku ka Kullamaal ja Põltsamaal (EMS 2004). Indrek kasutab ka Võru ja rannikumurdes levinud väljendit *lilla laskma* (VMS) (195), mis tõenäoliselt tuleb sõnast *lillutama* 'lõbutsema'. (Ojamäe 2015: 23–29)

(192) *Pedakaid* pole ka enam mäetipul. (7)

(193) Kui see oleks tõesti nõnda, kui te Pearuga oleksite tõesti jumala kraavilabidad, miks te siis kogu oma eluaja olete nõnda vastastikku *vängelnud*? (103)

(194) Jah, naistega peab *kunskoppi*, nendega peab väga *kunskoppi*. (215)

(195) Vanemad on isamaalased, lapsed kadakad, isad koguvad varandust, pojad pillavad ja muutuvad kerjusteks, üks põlv teeb tööd, teine *laseb lilla*. (10)

Kuigi Indreku kõnest leidub ka mõningaid argikeelsusi, näiteks kümme korda sõna *niisuke* (196) ja üks kord sõna *misuke* (197), eristub ta siiski sellega, et tema kõnes on neid vähem kui mõnel teisel, kellega peamiselt suhtleb, näiteks Andres kasutab sõna

niisuke 25 korda, Tiina 14 korda. Erinevalt Andresest ja Tiinast kasutab Indrek neljal korral ka sõna kirjakeelset varianti.

(196) Isa, ega minu lollus polegi *niisuke*, millest aru võib saada, minu lollus või haigus on teistsugune, kui ta üldse on olemas. (10)

(197) Sellest ei tea mina midagi, *misuke* minu õde praegu on, aga mina ütlesin talle oma arvamuse ja nüüd räägin sellest ka teile, et te teaksite: salajas ei taha ma teie vastu urgitseda. (345)

Romaanisarja viimases osas tõuseb esile Indreku keelekasutuse vastandumine Vargamäe inimestele (vt ka Ojamäe 2015). Indrek vastandub neile kui haritud linnainimene, kes kõneleb peaaegu kirjakeelselt. Tema kõnest ei leia enam ühtki morfoloogilist erijoont, näiteks *a*-lõpulised mitmuse partitiivid on muutunud kirjakeelseks. Vaid üks fonoloogiline murdejoon on Indreku kõnes siiski näha. Erinevalt eelmistest osadest on V osas Indreku kõnes ka rohkem murdesõnu, tõenäoliselt seepärast, et viibib taas kodukohas, kus tal on põhjust neid tarvitada. On näha, et ka siinses osas on Indreku kõnes vähem argikeelseid sõnu kui mõnel teisel tegelasel, kellega ta enim suhtleb. Seesugune kirjakeele normide järgimine on omane ka seitsmendale sotsioperioodile, kuhu teoses kujutatav tegevusaeg ka jääb.

4.5.2. Pöördumisvormid

Nii nagu romaanisarja I osas, toimub ka V osas tegevus Vargamäel, maal, kuid siin on teietamist palju rohkem kui I osas. Kõnetlussõnadena on kasutusel näiteks *härra* (198), mida tarvitab ainult Tiina, kes on linnatüdruk ja kellele seesugune pöördumine tundub loomulik; *peremees* (199), mida leidub nii Tiina kui ka Oti kõnes; *perenaine* (200); *teisepere isa* (201).

(198) *Härra*, mind ei ole ka tõesti seal enam tarvis. (115)

(199) Härja juures olin üle kahe aasta, *peremees*. (126)

(200) *Perenaine*, see kartus on asjata, uskuge, kui mina seda teile ütlen, sest mina olen eneses kindel. (177)

(201) Kas sa ikka tõesti seda mõtlesid, *teiepere isa*? (211)

Romaanisarja V osas on näha, et teietamine on omasemaks saanud ka maarahva seas. V osas jääb teietamine silma eelkõige seoses Tiinaga. V osas tuleb Tiina Indrekut Vargamäele vaatama, seal nad teietavad omavahel edasi nagu linnaski, ometi on juba nii kaua tuttavad olnud ja Indrek on tüdrukust ka palju vanem, seega võiks ta endast nooremata ka sinatada. Küllap soovib Indrek nende vahel distantssi hoida (202), Tiina teietamise põhjus on tõenäoliselt endiselt see, et Indrek on tema endine tööandja ja kõrgemal positsioonil inimene. Vargamäel sinatab kohe algusest peale Tiinat Andres (203) – seal on tegemist ebasümmeetrilise suhtega –, ülejäänud pererahvas alguses teietab Tiinat, näiteks Sass (204), Maret (205), Elli (206), Oskar (207). Vaid Maret ja Elli lähevad Tiina puhul täielikult *sina* peale üle, Oskar varieerub oma pöördumistes.

(202) Tiina, *teie!* (51)

(203) Miks *sa nutad?* (56)

(204) Kui kaua *te* Indreku juures *teenisite?* (126)

(205) Mina ka pidasin *teid* palju nooremaks. (126)

(206) Aga nüüd *te olete* ju terve? (130)

(207) *Te* pole sugugi nii hirmus kõhn. (130)

Tiina tuleb mõne aja pärast Vargamäele tagasi, jääb sinna tööle. Ta on harjunud Indrekule *härra* ütlema, kuid Indrek palub Tiinal sellest loobuda: „Siin pole mingit härrat, siin on ainult sauna Indrek“ (Tammsaare 1983: 124). Tiina jääb aga härratamise juurde: „Ei, härra, minule olete ja jääte härraks, elage linnas või maal saunas“ (Tammsaare 1983: 124). Alles siis, kui Tiina on Indrekulegi oma saladuse rääkinud – et tema on see väike, vigaste jalgadega Tiina, kellega Indrek Mauruse koolis käies sõbrustas – ja Indreku juurde sauna kolinud, lähevad nad *sina* peale üle. Siis ei kutsu Tiina Indrekut enam härraks, vaid kutsub nimepidi ja sinatab (208), Indrekki vastab samamoodi (209). Ka Maretile ütleb Tiina *sina* (210) alles siis, kui on temalegi oma saladuse rääkinud. Tiina puhul on näha ka kolmandas isikus pöördumist, mida kasutab vahel Indrekuga (211) kõneldes.

(208) Kuidas *sa* siis muidu *näed*, et ma niisamagi tulen. (362)

(209) Ma usun *sind* paljast sõnastki. (362)

(210) Seda ma ütlesin ainult *sinule*, sest *sina olid* mu vastu nii hea. (357)

(211) Aga kas *härraga* ei juhtunud nüüd midagi? (52)

Tiinat teietab enamasti ka perepoeg Oskar (212), kuid tema puhul on näha pöördumisvormi varieerumist. Oskar hoolib Tiinast väga ja lõpuks räägib Tiinale oma tunnetest ning korraaks sinatab teda (213), soovides nii justkui näidata, et tahaks temaga rohkem lähedust, soovib kaotada distantssi nende vahelt. Tiina aga ei käitu samamoodi, tema teietab edasi (214), andes sellega justkui märku, et tema ei tunne Oskari vastu sama ning teietamisega ei kaota distantssi nende vahelt. Küllap nähes, et Tiina tõesti ei taha temaga lähedust, läheb ka Oskar taas *teie*-vormile üle (215).

(212) Küll *olete teie* kaval! (300)

(213) Ja ometi *meeldid sa* mulle, Tiina. Kui *sa* ise aimaks, kui palju ma *sinu* peale mõtlen. (301)

(214) No *näete*, nüüd ongi see käes, mis ma nii väga kartsin. (301)

(215) *Vaadake*, Tiina, just nii see ongi, kui *te vaikite*, siis ma usun *teid*, nii et ma võiks kas või oma hinge *teie* kätte anda ja ma tean, et sellega ei sünni midagi halba, aga niipea kui *hakkate* rääkima, siis on mul usk läind. (302)

Teietamist näeb aga pisut mujalgi. Indreku eestvõttel organiseeritakse Vargamäel koosolek, et rääkida jõe puhastamisest. Kuna Indrek on sealsele rahvale võõras, linnast tulnud inimene, kellega soovitakse tõenäoliselt ka distantssi hoida, teietab Kassiaru talu esindaja tõenäoliselt just seepärast Indrekut (216). Ka Indrek vastab samamoodi ja kasutab ka pöördumissõna *härra* (217). Huvitav on seegi, et ka Vargamäe lapsed teietavad omavahel, kuigi on elu aeg naabertaludes elanud ja on enam-vähem samaealised lapsed. Oru Helene teeb Mäe Oskariga juttu ja teietab teda (218), ka Oskar vastab samamoodi (219). Võib-olla peavad naabertalude lapsed siiski vajalikuks näidata, et nende vahel on mingisugune distantss, kuna vanemad on pidevalt tülis. Seepärast ei tunne ehk lapsed end eriti vabalt omavahel suheldes, nad ei tunne, et oleksid lähedased. Kuid ka aeg on muutunud ja sellega on saanud teietamine maarahvale omasemaks.

(216) *Teil* oli hiljuti linnas protsess. (75)

- (217) Mina olen siin sündinud ja kasvanud, sellepärast tunnen siit nurka ja olusid paremini kui paljud teised, igatahes paremini kui *teie*, *härja* juhataja, sest mina olen siitnurga põline elanik, *teie* aga ainult uustulnuk. (75)
- (218) Miks *te* enam kunagi pidudel ei käi? (207)
- (219) Kas *teie* ei oles siis väsind? (208)

Kui Mäele tuleb sulane Ott, siis teietab ta Oskarit (220) ja Ellit (221). Elliga saab ta peagi lähedaseks ja läheb *sina* peale üle (222), Tiinaga ta mängib, solvab ning narrib teda selleks, et Oskarit ärritada. Tiinat Ott sinatab (223) – Tiina puhul aga ei näita sinatamine nii väga lähedasi suhteid kuivõrd seda, et Ott suhtub Tiinasse üleolevalt. Oskar ja Ott lähevad lõpuks *sina*-peale üle (224). Peremees Sass teietab Otti (225), kuid kui Ott töölt ära läheb, ütleb talle siis ka kord *sina*, et Otti justkui lohutada ja näidata pisutki lähedust (226). Ka perenaine Maret sinatab Otti (227).

- (220) *Te* peaks minema Hollandisse, seal alles *näeksite*: igaühel on ratas jalge vahel ja kõik peremehe poolt. (137)
- (221) *Ärge* olge ometi nii laps, Elli! (145)
- (222) Tüdruk, selle eest peaks *su* siinsamas sülle haarama ja ringiratast ära suudlema. (163)
- (223) Oleks see minu teha, siis *sinu* ma uputaks nagu pimedas kassipoja solgiämbrisse. (252)
- (224) Noh, seekord võitsid *sina*. (252)
- (225) Õieti öelda, mul on *teist* kahju, *olite* tubli töömees. (252)
- (226) *Sinust* saaks päris kena mees, aga *sinu* poisikesetembud ... (255)
- (227) Ott, ega *sa* siis ometi tühja kõhuga lähe. (253)

Huvitav on seegi, et Indreku õetütar Elli teietab Indrekut, kuigi tüdruk on lubanud Indrekut sinatada (228). Kui Indrek Ellile tema lubadust meelde tuletab, parandab tüdruk end, kuid jätkab siiski *teie*-vormis (229). Seega tundub, et Ellil on raske onule *sina* öelda, tõenäoliselt seepärast, et ta ei tunne teda hästi, nad pole kuigi palju aega siiani koos veetnud. Ise põhjendab Elli seda aga teisiti (230), kusjuures ühes voorus kasutab taas *sina*- ja siis jälle *teie*-vormi. Indrek pakub Ellile lahenduse: kui tal on need saapad jalas, siis võib Elli teda teietada, aga muul juhul sinatab.

(228) *Teid* see ei huvita, onu. (107)

(229) Noh, hea küll, onu: *sind* see ei huvita. Kas *olete* nüüd rahul? (107)

(230) Onu, ma ei saa kohe *teile* sina öeldud, kui *teil* on need pikad kummist saapad jalas. Need saapad teevad *su* võeraks. (107)

Romaanisarja viimases osas on näha, et teietamine on muutunud ka maarahvale omasemaks – pererahvas teietab oma töölisi ning naabertalude lapsedki pöörduvad üksteise poole *teie*-vormis. Esineb nii sümmeetrilisi kui ka ebasümmeetrilisi suhteid. Lähedasemate suhete märgiks on aga näha ka teietamiselt sinatamisele üleminekut. Tiina kõnes on endiselt näha kolmandas isikus pöördumist.

Kokkuvõte

Siinse magistritöö eesmärk oli anda ülevaade muutustest A. H. Tammsaare tegelaskuju Indrek Paasi keelekasutuses romaanisarja „Tõe ja õiguse“ I–V osas ning jälgida ka muutusi tegelaste pöördumisvormides. Sooviti teada saada võimalikke põhjusi, miks Indreku keelekasutus oli romaanisarja V osaks muutunud peaaegu kirjakeelseks ja näha, kas ajastu mõjutab ka tegelaste pöördumisvormide valikut. Vastuseid sooviti leida järgmistele küsimustele:

1. Millest on tingitud Indreku keelekasutuse muutus?
2. Kas ja kuidas muutub Indreku keelekasutus suheldes eri tegelastega?
3. Kas ja kuidas on keelekasutuse muutusele mõju avaldanud Indrekut ümbritsev keskkond?
4. Kas ja kuidas sõltuvad Indreku keelelised valikud konkreetsest situatsioonist?
5. Kuidas peegeldub ajastule omane keelekasutus tegelaste suhtluses?

Kuna magistritöös sooviti uurida tegelaskõnet suhtluses ja vaadata, kuidas mõjutab ühe inimese keelelisi valikuid partneri keelekasutus, anti siinses töös ülevaade dialoogist ja dialoogilisuse olemusest, samuti võimalustest, kuidas saab ilukirjanduslikus teoses edasi anda illusiooni, et tegelaskõne võiks tunduda reaalse kõnena. Seda on võimalik teha näiteks murde kasutamisega või mitmesuguste suulise keele joonte toomisega tegelaskõnesse. Teooriaosas anti lühike ülevaade ka Browni ja Levinsoni viisakusteorias, sellega seoses ka sinatamisest ja teietamisest, sest analüüsisosas vaadati lähemalt romaanisarja tegelaste pöördumisvorme, et aimu saada eri ajastute kõnetlusviisidest, ning sotsioperioodidele toetudes vaadati ka nende vormide muutust ajas. Nimetati ka põhjusi, millal sinatatakse, millal teietatakse: sinatamine on tavaline siis, kui inimesed on tuttavad, lähedased, samast sotsiaalsest positsioonist; teietatakse aga siis, kui sotsiaalne positsioon on erinev, soovitakse hoida distantssi, näidata üles lugupidamist.

Nii nagu bakalaureusetöös, toetuti magistritööski sotsiolingvistilisele varieeruvuse analüüsile, mille kohaselt sõltub keelekasutus inimese vanusest, soost ja päritolust, kuid varieerumine võib sõltuda ka konkreetsest situatsioonist.

Töös tutvustati Tammsaare elukäiku ja romaanisarja valmimist, et välja tuua võimalikud ühisjooned Tammsaare enese eluga ja romaanisarjas kirjeldatud sündmuste ning tegelastega. Selgus, et Tammsaare on küll oma romaanisarjas mõningal määral lähtunud tegelikust elust aset leidnud sündmustest ning mõne tegelaskuju loomisel saanud inspiratsiooni oma tuttavatelt, kuid midagi ta päriselust kopeerinud siiski pole. Lõpuks kirjeldati veel ka lühidalt romaanisarja peategelast Indrekut ning nimetati sarnaseid jooni tema ja autori elukäigu vahel.

Analüüsiosas anti ülevaade „Tõe ja õiguse“ I–V osa tulemustest. I osas nimetati keelelisi erijooni, mida Indreku kõnest leidub (*ä'ä, tõmman, jüst, paergu, katuksel, änam, pand, põle* jt). Need erijooned on levinud ka teiste Vargamäe inimeste seas, mistõttu võib öelda, et kodukoha inimeste kõnepruuk on mõjutanud ka Indreku keelekasutust. Indrek kõneleb nii, nagu tema kodukohas kombeks on, kuid võrreldes teiste tegelastega esineb murdejooni Indreku kõnes siiski vähem. Põhjuseks võib olla see, et selles romaanis Indrek alles sünnib, ta on teoses laps ja temale pole ka nii palju sõna antud kui näiteks Andresele või Pearule. Tegelased ei kõnele aga kogu aeg ühtmoodi, vaid nende keelekasutus varieerub, murdeliste variantide kõrval kasutatakse ka kirjakeelseid vorme.

Romaanisarja I osas on ehk isegi vastupidiselt ootustele kasutatud päris mitme tegelase puhul ka teietamist, mis pole talupojaühiskonnas tavaline. Omavahel teietavad näiteks Indrek ja vallakirjutaja, Indrek ja Milli, noor Andres ja Maali. Teoses esitatud suhted on sümmeetrilised. Esineb ka ajastule omast kolmandas isikus pöördumisi, neid on näha siis, kui pöördutakse endast kõrgemal positsioonil inimese poole, näiteks mõnel üksikul korral kõnetavad Mai ja Mari sel viisil Krõõta ning Andres õpetajahärrat. Kuigi nii Mari kui ka Mai muidu sinatavad Krõõta, otsustavad nad vahel siiski kasutada kolmandas isikus pöördumist, mitte teietada. Kolmandas isikus pöördumine oli sel perioodil

inimestele võib-olla pisut omasem kui teietamine. Ühtlasi tundub, et seesugune pöördumine näitab nendel juhtudel suuremat austust kui teietamine. Romaanisarja I osas teietatakse enamasti seepärast, et vestluspartneriga pole lähedasi suhteid, samuti sotsiaalse distantsti ja vähese tutvusaja tõttu. Kuigi „Tõe ja õiguse“ I osas esineb teietamist, on tavaline siiski sinatamine, mida näeb ka näiteks pererahva ja nende tööliste vahelistest suhetest.

„Tõe ja õiguse“ II osas on tegevus jõudnud maalt linna, kus Indrekut ei ümbritse enam murdekõnelejatest inimesed, seetõttu on ka murdejooni selles teoses väga vähe. Indrek ei kasuta II osas ühtki kodumurdele omast fonoloogilist erijoont. Tema kõnes varem kasutatud sõnad kujul *änam*, *jüst*, *paergu* on II osas muutunud kirjakeelseks. Küll aga on Indreku kõnes mõni kodumurdele omane morfoloogiline erijoon, näiteks *nud*-partitsiibi vokaalikaoline vorm, *a*-lõpuline mitmuse osastav – mõlemat erijoont esineb teistegi tegelaste kõnes, mis näitab, et need on ka linnainimeste seas mingil määral levinud. Kuid *nd*-vorm on tõenäoliselt linnainimeste kõnes pigem kõnekeelsuse marker, Indreku kõnesse on nii *nd*-vorm kui ka *a*-lõpuline mitmuse osastav jäänud siiski arvatavasti lapsepõlvest ja märgivad veel murdepärasust. Kuigi Indrek kasutab vähesel määral *nd*-vorme, on tema kõnes siiski kirjakeelseid *nud*-vorme rohkem. Selgus, et võrreldes näiteks Mauruse ja Tigapuuga on Indreku kõnes *nd*-vorme märkimisväärselt vähem. Argikeelsete sõnade kasutuses ilmnes, et Indrek tarvitab neid vaid paaril korral, temast eristuvad aga Maurus ja Tigapuu, kelle kõnes on neid märksa rohkem.

Pöördumisvormide puhul on näha, et kasutatakse mitmesuguseid 20. sajandi algusele omaseid pöördumissõnu, näiteks *härä*, *proua*, *preili*, samuti on levinud teietamine, mida kasutatakse lühikese tutvusaja puhul, kuid põhjuseks on ka vanus ja soov distantsti hoida. Kuna Mauruse koolis on õpetajate seas venelasi, on levinud ka ees- ja isanimega pöördumine. Indreku puhul saab öelda, et ta kõneleb nii nagu teised inimesed tema ümber: ta sinatab või teietab kaaslasti vastavalt sellele, kuidas teda kõnetatakse. On näha ka teietamiselt sinatamisele üleminekut – tutvuse alguses teietavad Tigapuu ja Indrek omavahel, kuid lähedasemaks saades läheb Tigapuu sujuvalt *sina*-vormile üle, kuid Indrek teeb seda alles siis, kui Tigapuu selleks loa annab.

Enamasti on teoses tegelaste vahel sümmeetrilised suhted, kuid on näha ka ebasümmeetrilisi, näiteks siis, kui Maurus pöördub mõne õpilase poole *sina*-vormis. Mauruse puhul tundub, et kui ta kedagi sinatab, näitab see vähest lugupidamist, sest mitmel juhul hakkab ta sinatama vihahoos. Teose tegevusaeg jääb kuuendasse sotsioperioodi, kui eesti kultuuri mõjutavad nii saksa kui ka vene kultuur. Vene mõju on näha näiteks ees- ja isanimega pöördumises, saksa mõju on näha näiteks Mauruse kõnes, kus esineb saksapärasest hääldusest, nt *šinder*, samuti sõna *härri* kasutab Maurus sageli saksapäraselt *Herr* ja pöördub enda poole kolmandas isikus. Ühtlasi soovib Ramilda poistele saksa keelt õpetada, kuna eesti keelt ta ei oska, ka sellest ilmneb saksa keele olulisus ja au sees hoidmine.

Romaanisarja III osas elab Indrek endiselt linnas, kuid nüüd Tallinnas. Tema kõnes on üks fonoloogiline erijoon *nd > nn*, morfoloogilistest erijoontest esineb tema kõnes *a*-lõpulist mitmuse partitiivi ja vähesel määral *nd*-partitsiipi, kuid kirjakeelseid *nud*-vorme kasutab ta endiselt rohkem. Nendest inimestest, kellega Indrek linnas kokku puutub, leidub Indreku enda kõnes *nd*-vorme enim, kuigi vaid 10 korda ja kaheksa neist esineb ühes lauses. Kuid ei saa öelda, et teised tegelased ainult kirjakeelseid *nud*-partitsiibi vorme kasutaksid, ka nende kõnes esineb neid vorme varieeruvalt. Kui teiste linnainimeste kõnes võib *nd*-vorm olla kõnekeelsuse marker, ei saa kindlalt öelda, et Indreku kõnes märgiks need endiselt murdepärasust. Võib olla, et ka Indreku kõnes on need muutunud juba kõnekeelsuse märgiks, sest ta on tükk aega viibinud linnas, eemal kodust ja murdekeelt kõnelevatest inimestest. Indrek kasutab ka mõningaid argikeelsusi, näiteks *niisuke* ja *spikk*, kuid nii nagu II osas, on ka siin teiste tegelaste kõnes argikeelseid sõnu rohkem kasutusel.

Romaanisarja III osas esineb linnale omaselt teietamist küllaltki palju, seda on näha Indreku ja pea kõigi teiste tegelaste vahel, kõigi puhul on tegu sümmeetriliste suhetega. Indrek käitub nii, nagu teda ümbritsevas keskkonnas on loomulik, ta on teadlik, et linnas on tavaline teietamine, ja nii käitub ka tema. Tema kõnes esineb ka ajastule omaseid pöördumissõnu, näiteks *preili*, *härri*. Teietatakse enamasti tõenäoliselt seepärast, et ollakse vähest aega tuttavad või soovitakse distantssi hoida, samuti

vanusevahe võib põhjus olla, näiteks Indreku ja Kristi vanemate vahel, Indreku ja härra Bõstrõi ning proua Kuusiku vahel. Kuigi Kristi ja Indrek on omavahel lähedased ning mõnda aega juba tuttavad olnud, ei lähe nad siiski *sina* peale üle. Ka siin võib põhjus olla distantse hoidmise soov. Tõenäoliselt soovivad nad siiski jätta nende vahele mingisuguse distantse, kuna Indrek elab Kristi ja tema vanemate juures ning võib-olla tunneb Indrek, et pole sobilik liiga lähedasi suhteid peretütrega luua. Teoses esineb ka ajastule omast pöördumist sõnaga *seltsimees*. Kuid erinevalt eelmistest osadest III osas kolmandas isikus pöördumisi pole.

Romaanisarja IV osas kujutatud aeg jääb seitsmendasse sotsioperioodi, mil ideaaliks on järgida kirjakeele norme, seda ka suulises kõnes ning avalikus elus. Indrek on teoses keskealine mees, kes on haritud inimene ja elab linnas ning on näha, et tema kõnes esineb fonoloogilisi kõrvalekaldeid vaid paaril korral (*jatkuma, eila*). Romaanisarja I osas kasutusel olnud *taldrek* on Indreku kõnes nüüd kujul *taldrik*. Üksnes neljal korral kasutab Indrek *nd*-vorme, seega tundub, et *nd*-vormid on tema kõnest kadumas. *nud*-partitsiipide kasutamisega tuleb esile ka Indreku vastandumine Karinile, sest Karini kõnes on vokaalikaolisi vorme tunduvalt rohkem kui Indrekul. Tegelaste keelekasutus on selleski teoses varieeruv, keegi ei kasuta alati vaid ühesuguseid vorme. Indreku kõnest leidub ka mõni argikeelsus (nt *niisuke*), kuid jällegi on näha, et Karin tarvitab argikeelsusi Indrekust rohkem. IV osas tuleb Indreku kõnesse esimest korda ka sõna *niisugune* kirjakeelset kasutust.

Romaanisarja IV osas on teietamine endiselt tegelaste seas levinud, mis on ka ootuspärane, kuna tegevus toimub linnas. Esineb ka sinatamise ja teietamise varieerumist, samuti on näha partneri eeskujul pöördumisvormi valiku tegemist, näiteks Paralepa ja Karini ning Karini ja proua Itami puhul. Enamasti on teoses sümmeetrilised suhted, kuid Tiina ja Karini vahel on kord näha ka ebasümmeetrilisi suhteid. Enamasti teietatakse selleski teoses peamiselt soovist distantse hoida, seda eelkõige tööandja ja töötaja suhete tõttu, vähesel määral on ka teietamist võõraste inimeste vahel. Mitte seetõttu, et võõraste vahel oleks tavaline olnud *sina*-vormis pöördumine, vaid kokkupuuteid päris võõrastega on vähe. Indreku puhul on teietamist näha enamasti

vestlustes Tiinaga. Ühtlasi kasutab ta ajastule omaseid pöördumissõnu, näiteks *proua* ja *preili*.

Romaanisarja V osas on näha, et Indrek on võrreldes I osaga muutunud pea täielikult kirjakeelseks, vastandudes ülejäänud Vargamäe inimestele oma harituse ja linnas elatud ajaga. Morfoloogilistest erijoontest ei esine tema kõnes ühtki, näiteks ütleb nüüd kirjakeelselt *kive*, *poisse*, ka *nud*-partitsiipe kasutab kirjakeelselt. Fonoloogilistest erijoontest on tema kõnes vaid muutust *ks > s* (*jooksnud > joosnud*). Tõenäoliselt lapsepõlveajast on tema keelekasutusse jäänud mõned murdesõnad, mida ta romaanisarja V osas ka kasutab (*pedakas*, *vänklema*, *kunskopp*, *lilla laskma*). Nii nagu varasemastes osades, kasutab ka V osas Indrek sõna *niisuke*, kuid eristub jällegi teistest, kuna näiteks Andrese ja Tiina kõnes on neid vorme rohkem. Sarnaselt IV osaga kasutab Indrek ka V osas *niisukese* kõrval kirjakeelset vormi.

V osas esineb samuti teietamist, on näha, et võrreldes romaanisarja I osaga on aeg toonud kaasa muutuse ka pöördumistes – I osas on valdavaks sinatamine, V osas on aga linnale omane kõnetamisviis jõudnud ka maale ja saanud maarahva seas omasemaks. Teietatamist esineb ka seal, kus näiteks romaanisarja I osas seda polnud, näiteks teietatakse pererahvast ja pererahvas teietab oma töölisi. Ka naabrilapsed teietavad omavahel. Näha on ka teietamiselt sinatamisele üleminekut – näiteks Elli ja Indreku vahel ning Tiina ja Indreku vahel. Kasutatakse 20. sajandi esimesele poolele omaseid pöördumissõnu, näiteks *härra*. Ka V osas võib peamise teietamise põhjuseks nimetada distantse hoidmise soovi. Kolmandas isikus pöördumist on vaid Tiina kõnes.

Sissejuhatuses esitatud uurimisküsimustele sai töö käigus ka vastused. Indreku keelekasutuse muutuse põhjus on tõenäoliselt see, et ta on pikalt elanud Vargamäelt eemal, linnas, kus kõneldakse teisiti kui maal, teda on ümbritsenud inimesed, kes ei kõnele temale tuttavat kodumurret ja Indrek on ka haritum kui Vargamäelt ära minnes. Kui vaadata seda, kas Indrek kõneleb eri tegelastega erinevalt, siis see ilmneb peamiselt sinatamise ja teietamise puhul – on inimesi, kelle poole Indrek pöördub *sina*-vormis, ja on neid, keda teietab. Küll aga ei ilmne see, et mõne tegelasega kõneleks Indrek

kirjakeelsemalt ja teisega kasutaks rohkem kõnekeelsusi või murdepärasusi. Siiski mõnel juhul võib oletada, et Indrek võtab eeskujuks mõne vestluspartneri kõnelemisviisi ja üritab käituda samamoodi, näiteks sinatamise ja teietamise puhul võib arvata, et ta jälgib, kuidas tema poole pöördutakse, ja vastab samamoodi.

Keskkonna mõju Indreku keelekasutusele võib näha näiteks selles, et maal olles kasutab ta siiski kas või vähesel määral kodukohale omast kõnepruuki, näiteks murdesõnugi, mida ta linnas olles ei tarvitaks, kuna nendeks pole vajadust. Kui vaadata seda, kas ajastu peegeldub ka keelekasutuses, siis võib öelda, et mõne tegelase puhul on seda näha: näiteks kolmandas isikus pöördumised, Mauruse kõnest leidub saksapäraseid väljendeid. Ka vene mõju on näha, näiteks mõningates pöördumisvormides (*seltsimees*), pöördumistes ees- ja isanimega, samuti kasutatakse kõikides „Tõe ja õiguse“ osades 20. sajandi algusele omaseid pöördumissõnu (nt *härä, proua, preili*).

Magistritöö hüpotees oli, et Indreku keelekasutus muutub järk-järgult kirjakeelsemaks ning tema keelekasutusele avaldavad mõju nii teised tegelased kui ka keskkond, milles ta viibib. Võib öelda, et hüpoteesis öeldu leidis osaliselt kinnitust. Fonoloogiliste erijoonte puhul ei saaks öelda, et need oleksid tema kõnest järk-järgult ära kadunud, sest nende puhul toimus suurem muutus kohe II osas, kui Indrek linna kooli läks. Näiteks I osas Indreku kõnes kasutatavad *änam, jüst* ja *paergu* muutusid II osas kohe kirjakeelseks. Indrek võis tunnetada, et neil on murdeline hääldus ja need ei sobi linnas kasutamiseks. Oleks olnud ehk ootuspärane, et edasistes romaanides ei ilmu samuti Indreku kõnesse enam fonoloogilisi erijooni, kuid mõni üksik tema kõnesse siiski tuleb.

Ka murdesõnade kasutamises ei ole näha järk-järgulist kadumist, pigem on nende puhul järsk kadumine nagu fonoloogiliste murdejoonte puhul, sest II osas linna jõudes Indrek enam murdesõnu ei kasuta, küllap pole nende järele ka vajadust. III osas üks siiski leidub (*tähtjas*). V osas, kui Indrek on tagasi kodukohas, kasutab ta ka mõningaid kodukohale omaseid sõnu, sest viibib jälle kohas, kus neid sobib kasutada ja kus ta teab, et teisedki neid tarvitavad. Küll aga on võimalik *nud*-partitsiibi lühenenud vormi kasutuses näha järk-järgulist kadumist: I osas on neid 19, II osas kuus, III osas 10 – kuid

kaheksa neist on sõnas *läind* –, IV osas neli korda ja V osas ei kasuta ta neid enam üldse. Võib ka oletada, et II osas näitavad need Indreku *nd*-vormid veel murdepärasust, kuid hiljem märgivad pigem kõnekeelsust.

Seega peab paika ka keskkonna mõju Indreku keelekasutusele, sest on näha, et linna jõudes Indrek ei tarvita enam nii palju murdepärasusi kui I osas, ning murdejooned, mis varem märkisid murdepärasusi (nt *nd*-vormid), võisid hilisemates osades märkida juba ka kõnekeelsust. Keskkonna mõju on näha ka murdesõnade kasutamises – need tulevad Indreku kõnesse tagasi alles siis, kui ta on taas kodukohas. Võib öelda, et peab paika ka teiste inimeste mõju Indreku keelekasutusele, sest murdejooned kaovad tema kõnest tõenäoliselt seetõttu, et ta viibib linnainimeste keskel, kus ei kõnelda murdekeelt, tema ümber on haritumad inimesed kui maal. Ühtlasi pöördumisvormide valikus saab näha teiste inimeste mõju – Indrek sinatab ja teietab tavaliselt vastavalt sellele, kuidas temagi poole pöörduti. Linnas elades ei puutu Indrek siiski kokku selliste inimestega, kes räägiksid ainult kirjakeeles ning kelle kõnes poleks ühtki fonoloogilist ega morfoloogilist kõrvalekallet, ei saaks öelda, et Indrek erineks teistest suuresti. Vastandust on näha rohkem argikeelsete sõnade kasutuses, sest teiste kõnes on neid näha rohkem kui Indrekul. Enim torkab vastandus silma aga V osas, kus ta ei kasuta enam varieeruvalt *nud*- ja *nd*-vorme nagu varasemates teostes, vaid tarvitab üksnes kirjakeelseid *nud*-vorme ja *a*-lõpuliste mitmuse partitiivi vormide asemel kasutab samuti kirjakeelseid.

Kuna Tammsaare kasvas ka ise murdealal üles ja nähes nüüd romaanisarjas tegelaskõnes kirjakeele ja murdekeele vastandamist, võib öelda, et kirjanik on oma valikuid teinud teadlikult, soovides edasi anda tegelaskõnet nii, nagu see tegelikus elus võiks olla. Seda illusiooni on aidanud luua ka eri keelevariantide varieeruv kasutamine, näiteks murdekeelsete vormide kõrval kasutavad tegelased ka kirjakeelseid. Seega siinne töö kinnitab nii Maria Mandri kui ka siinse autori enda töödes välja tulnud järeldusi, et Tammsaare on romaanisarjas murret kasutanud realistlikkuse eesmärgil, samuti vastanduste loomiseks. Realistlikult on kujutatud ka seda, kuidas inimese keelekasutus ajaga muutub. Pöördumisvormide analüüs näitab, et need vastavad ajastu

normidele – romaanisarja I osas on tavalisem sinatada, kuid V osas on teietamine omaseks saanud ka maainimestele –, pöördumisvormide kasutus näib realistlik: võõraste poole pöördutakse *teie*-vormis, lähedasemate suhete tekkimisel minnakse üle *sina*-vormile.

Tammsaare romaanisari pakub kindlasti ka edaspidi mitmesuguseid uurimisvõimalusi, näiteks saab vaadata lähemalt mõne teise huvitavama tegelase keelekasutust (näiteks Maurust). Kuna nii bakalaureusetöös kui ka siinses magistritöös on vaadatud tegelaste kõnes esinenud morfoloogilisi, fonoloogilisi ja sõnavaralisi erijooni, võib edaspidi uurida ka näiteks Tammsaare lauseehitust. Seda on „Tõe ja õiguse“ I osa puhul vaadanud näiteks Erna Tillemann (1933, 1940), kuid võiks vaadata ka kogu romaanisarja, et näha ka näiteks seda, kas Tammsaare lauseehitus ja stiil on selle romaanisarja piires ka muutunud, ühtlasi saab vaadata seda, kuidas erineb lauseehitus maarahva ja linnainimeste kõnes.

Kirjandus

Brown, Penelope, Stephen C. Levinson 1987. Politeness: Some universals of Language Use. Cambridge: Cambridge University Press.

Coupland, Nikolas, Adam Jaworski 2009. Sociolinguistics. Critical Concepts in Linguistics. Volume I: The sociolinguistics of language variation and change. London and New York: Routledge.

EKSS 2009 = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.

EMK = Eesti murrete korpus; <http://www.keel.ut.ee/et/keelekogud/murdekorpus>.
Vaadatud 13.03.17.

EMS 2004 = Eesti murrete sõnaraamat IV K-L 2004. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Fasold, Ralph 1984. Language in society 5. The Sociolinguistics of Society.

Fludernik, Monika 2009. An Introduction to Narratology.

Hennoste, Tiit 1997. Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Toim M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu. 45–66.

Hennoste, Tiit 1999. Eesti keel suuline. – Vikerkaar 5–6, 145–152.

Hennoste, Tiit 2000a. Eesti kirjanduse keelest modernismi, postmodernismi ja postkolonialismi taustal. – Vikerkaar 7, 69–79.

Hennoste, Tiit 2000b. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. – Akadeemia 7, 1551–1582.

Hennoste, Tiit 2000c. Allkeeled. – Eesti keele allkeeled. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Tartu: Tartu Ülikool, 9–56.

Hennoste, Tiit 2002. Keelekasutuse uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Toim. M. Erelt. 217–262.

Hennoste, Tiit 2004. Kõneldud näidend ja suuline keel. – Teater. Muusika. Kino 5, aastakäik 23, 39–44.

- Hennoste, Tiit 2005.** Kõne kohanemine kirjandusega. – Kohanevad tekstid. Koostanud ja toimetanud Virve Sarapik, Maie Kalda. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetool. 25–44.
- Hennoste, Tiit 2012.** Elu ja kirjanduse piiril. Suhtlemine Oskar Lutsu „Kevades“ – Looming 11, 1621–1631.
- Holquist, Michael 1990.** Dialogism. Bakhtin and his world. London and New York: Routledge.
- Hudson, R. A. 2001.** Sociolinguistics. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Isosävi, Johanna, Hanna Lappalainen 2015.** Johdanto. – Saako sinutella vai täytyykö teititellä? Tutkimuksia euroopalaisten kielten puhuttelukäytännöistä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 9–20.
- Ives, Sumner 1971.** A Theory of Literary Dialect. – A various language. Eds. J. V. Williamson & V. M. Burke (Eds.). New York: Holt, Rinehart & Winston, pp. 146–154.
- Jalli, Ninni, Renate Pajusalu 2015.** Samat keinot, eri käyttö. Puhuttelu Virossa. – Saako sinutella vai täytyykö teititellä? Tutkimuksia euroopalaisten kielten puhuttelukäytännöistä. Toim. Johanna Isosävi, Hanna Lappalainen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 105–114.
- Kalda jt = Kalda, M, H. Peep, H. Puhvel, E. Sõgel, A. Vinkel 1981.** Eesti kirjanduse ajalugu, IV köide. Aastad 1917–1919. Tallinn: Eesti Raamat.
- Keevallik, Leelo 1998.** Sinatamisest ja teietamisest koolilaste arvamuste põhjal. – Keel ja Kirjandus 8, 541–553.
- Keskimaa, Sari 2013.** Murteenkäytön funktiot parisuhteen kuvauksessa Kalle Päätalon Iijoki-sarjassa. – Virittäjä nro 4, 496.
- Koivisto, Aino, Elise Nykänen 2013.** Dialogi kaunokirjallisuudessa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Krapp, George Philip 1926.** The Psychology of Dialect Writing.
<http://www.unz.org/Pub/Bookman-1926jul-00522>. Vaadatud 29.04.2017.
- Leech, Geoffrey, Mick Short 2007.** Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional Prose.

Liiv, Toomas 1989. A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ interpreteerimine. – Keel ja Kirjandus 12, 727–738.

Linell, Per 2009. Rethinking Language, Mind and World Dialogically. Interactional and Contextual Theories of Human Sense-Making.

Mandri, Maria 2013. Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus“ I osa tegelaskõnes. Bakalaureusetöö;
http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/30475/2013_Mandri_BA.pdf?sequence=1. Vaadatud 10.03.2017.

Mihkla, Karl 1938. Tõsielulisi tüüpe ja motive A. H. Tammsaare teoseis. – Eesti Kirjandus. Toim. P. Ariste, H. Kruus, , F. Linnus, A. Saareste, Fr. Tuglas, 33–44.

Must, Mari, Aili Univere 2002. Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Ojamäe, Janika 2015. Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus“ V osa tegelaskõnes. Bakalaureusetöö;
http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/47203/Ojamae_Janika_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Pajusalu jt = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2002. Eesti murded ja kohanimed. Toim. Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pajusalu jt = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009. Eesti murded ja kohanimed. Teine, täiendatud trükk. Toim. Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pajusalu, Renate 2010. Teie või sina. – Oma Keel 20, 5–10.

Puhvel, Heino 1969. Eesti kirjanduse ajalugu, III köide. XIX sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn: Eesti raamat.

Rosenthal, Hanna 2002. Browni ja Levinsoni viisakusteorialane inglise-eesti seletav sõnastik. Kutsemagistri projekt;
http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/17178/Rosenthal_Hanna.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Vaadatud 14.04.2016.

Rätsep, Huno 1976. Lindu tuntakse laulust, inimest keelest. – Keel, mida me harime. Koost. Mart Mäger. Tallinn: Valgus 1976, 116–129.

Saareste, Andrus 1955. Petit atlas des parlers estoniens = Väike eesti murdeatlas.

Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.

Siimisker, Helene 1962. A. H. Tammsaare lühimonograafia. Tallinn: Eesti riiklik kirjastus.

Tammer, Harald 1978. A. H. Tammsaare juubeli eel. – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost. E. Teder. Tallinn: Eesti Raamat, 18–26.

Tammsaare, Anton Hansen 1981a. Tõde ja õigus I. Kogutud teosed 6. köide. Tallinn: Eesti Raamat.

Tammsaare, Anton Hansen 1981b. Tõde ja õigus II. Kogutud teosed 7. köide. Tallinn: Eesti Raamat.

Tammsaare, Anton Hansen 1982. Tõde ja õigus III. Kogutud teosed 8. köide. Tallinn: Eesti Raamat.

Tammsaare, Anton Hansen 1983. Tõde ja õigus IV. Kogutud teosed 9. köide. Tallinn: Eesti Raamat.

Tammsaare, Anton Hansen 1993. Tõde ja õigus V. Kogutud teosed 10. köide. Tallinn: Eesti Raamat.

Teder, Eerik 1977. Tammsaare radadel. Tallinn: Eesti Raamat.

Tiittula, Liisa, Pirkko Nuolijärvi 2013. Puheen illuusio suomenkielisessä kaunokirjallisuudessa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Tillemann, Erna 1933. A.H. Tammsaare lauseehitus. Seminaritöö;
http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=S0054&sari=S&formaat=&p=0. Vaadatud 26.04.2017.

Tillemann, Erna 1940. Mõni tähelepanek Tammsaare lause struktuurist ja sõnastusstiilist üldse. – Varamu 3, 312–324.

Tork, Virge 1978. A. H. Tammsaaret külastamas. – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost. E. Teder. Tallinn: Eesti Raamat, 33–44.

Trudgill, Peter. 1995. Sociolinguistics: An introduction to language and society. London: Penguin Books.

http://home.lu.lv/~pva/Sociolingvistika/1006648_82038_wardhaugh_r_an_introduction_to_sociolinguistics.pdf. Vaadatud 19.03.17.

Vahre, Sulev 1997. Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat tegelast. Tallinn: Olion.

Vaino, Maarja 2014. Kodanik Anton Hansen. – Meie Tammsaare. Kohtumisraamat kirjanikuga, 20–43.

Velsker, Eva, Mart Velsker 2016. Lõunaeeesti keele tagasitulek proosasse. – Keel ja Kirjandus 8–9, 699–713.

Veski, Johannes Voldemar 1978. Hugo Treffneri gümnaasium ja Tammsaare. – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost. E. Teder. Tallinn: Eesti Raamat, 77–83.

VMS = Väike murdesõnastik. Toim. Valdek Pall. <http://www.eki.ee/dict/vms/>.

ÕS 1918 = Eesti õigekirjutuse-sõnaraamat 1918. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli“ kirjastus.

VÕS 1933 = Väike õigekeelsus-sõnaraamat 1933. Koost. E. Muuk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

ÕS 1925 = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat 1925. Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu II täiendatud ja parandatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat 2013. Toim. Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://eki.ee/dict/qs/index.cgi>.

A. H. Tammsaare's novel series „Tõde ja õigus“: changes in Indrek Paas' language usage and in character's addressing forms

The aim of this MA thesis is to research A. H. Tammsaare's novel series „Tõde ja õigus“ („Truth and Justice“) and its main character's Indrek Paas development in his use of language in „Tõde ja õigus“ parts I–V, the aim is also to observe changes in character's addressing forms. With the comparison of Maria Mandri's BA thesis „Dialectal use in the character speech of A. H. Tammsaare's „Tõde ja õigus“ part I” and my own BA thesis „Dialectal use in the character speech of A. H. Tammsaare's „Tõde ja õigus“ part V”, it turned out that in part V Indrek speaks almost always accordingly to the rules of standard language. So this MA thesis would like to research what caused that kind of change in Indrek's speech. The author of this thesis would also like to have answers to the following questions:

1. What caused that change in Indrek's speech?
2. Does Indrek's speech change while speaking with different characters, and how?
3. Has the surrounding environment affected Indrek's speech, if so, then how?
4. Does Indrek's linguistic choices depend on a specific situation, and how?
5. How do the characteristics of language usage in the particular era reflect in the characters conversations?

The hypothesis of this MA thesis is that Indrek's language usage is becoming gradually more like written language and both, other characters and environment are affecting his speech.

This MA thesis consists of four chapters. The first chapter describes theoretical background and how it is possible to create an illusion of actual speech in literature. For example, this is possible by using different dialects or some features of oral speech. The first chapter also talks a little about dialogue and dialogism, because in the analysis the author would like to see whether other characters affect Indrek's speech. There is also a short review of Estonian sociolinguistic periods (est *sotsioperioodid*). Since there is a

connection between addressing and communication, author takes a look at addressing and whether it has changed in time through different eras. There are two possibilities of using pronoun *you* – in second person singular (Sg 2) (est *sina*), which is the informal form, and second person plural (Pl 2) (est *teie*), which is formal. Sg 2 is more common when people are familiar with each other, they are close or have the same social position. People use Pl 2, when their social position is different, when they want to keep distance with each other or when they would like to show some respect to one another.

The second chapter gives a review of A. H. Tammsaare's life and his novel series „Tõde ja õigus“. It turns out that Tammsaare has used some moments and events of his own life in the novels and in the creation of some of the characters he was inspired by his own acquaintances. So it may be, that the characters speak in some extent like the people he had met. There is also a description of the main character of these series – Indrek Paas – and mentioned some similarities with Tammsaare's own path of life. The third chapter introduces the material and the method. As in the BA thesis, has the author also leaned on the analysis of sociolinguistic variability in the MA thesis. According to that – person's use of language depends on his age, sex and origin, also on specific situation.

The fourth chapter focuses on the analysis of the entire novel series, it takes a look at different linguistic features of Indrek's speech and also at some of his addressing forms. In „Tõde ja õigus“ part I we can find various phonological and morphological features (*ä'ä, tõmman, jüst, paergu, katuksel, änam, pand, põle*) in Indrek's speech, which are also used by other residents of Vargamäe, so his home villager's way of speaking has also influenced the way he is speaking. Although the events in „Tõde ja õigus“ part I are taking place in the countryside where the most common way is to address people by using the Sg 1 forms, there are still some people who use Pl 2. Relationships in that novel are all symmetrical, it means that both conversation partners use either Sg 1 or Pl 2 forms. You can also see some influences from German language in sentences where third person singular (Sg 3) forms are used (*Õpetajahärra ei peaks niipalju vananaiste lora kuulama*). Pl 2 forms are mostly used in the absence of close relationships, in the presence of social distance or if they know the other person for a short amount of time.

The events in part II of „Tõde ja õigus“ take place in a city, Tartu. In that novel Indrek doesn't use any dialectal phonological features, but some morphological features that are commonly used by his home villagers, are still present. For an example he uses the *nd*-participle instead of *nud*-participle (*jäänd*), partitive case words ending with a letter *a* (*särka*) – both of these features are used by some of the other characters in Tartu as well, but in their speech the *nd*-form probably refers to spoken language. In Indrek's speech *nd*-forms and partitive case words ending with *a* probably refer to the dialectal speech that have stayed in his speech since childhood. Although Indrek uses some *nd*-forms, the standard language *nud*-participle forms are still dominating.

Some addressing words like *härra* (*Sir*), *proua* (*Mrs*), *preili* (*Miss*) are used in that novel, this is common to the beginning of the 20th century. Pl 2 forms are also used often, mostly because the time of acquaintanceship has been brief, but also because there is an age difference or a wish to keep some distance. It seems that Indrek speaks in the same manner as people around him: he uses Sg 2 or PL 2 forms according to what manner he has been approached with. The events in the novel take place in the 6th sociolinguistic period when Estonian culture was influenced by German and Russian culture. Russian influence is seen when first and father names are used while addressing one another. German influence is seen for example in Maurus' speech where German pronunciation appears with the word *šinder*, saying the word *härra* in the German way *Herr* and referring to himself in Sg 3 form (*Kuhu peab härra Maurus targa inemise ajama?*).

The events in the third part of „Tõde ja õigus“ also take place in the city, but now in Tallinn. In Indrek's speech there is only one phonological feature *nd* > *nn* (*tunnud*), and some morphological features, for example partitive case words ending with *a* (*tunda*) and some *nd*-participle forms. Also, Indrek uses *nud*-participle forms more than *nd*-forms in this novel. Because people are living in the city, the usage of Pl 2 forms is quite frequent, it can be seen between Indrek and almost all characters, all those relationships are symmetrical. Indrek behaves the way it is natural in the environment surrounding him. Indrek also uses addressing words like *preili*, *härra* – which are

common in the 20th century. People are using Pl 2 forms mostly because of being for a short time, also having age difference or wishing to keep some distance.

In the fourth part of „Tõde ja õigus“ Indrek uses some phonological features (*jatkuma*, *eila*) and morphological features – *nd*-forms – four times. Using Pl 2 forms is still common, but there is also some variation between Sg 2 and Pl 2 forms. Mostly there are symmetrical relationships and people usually use Pl 2 forms to keep distance. When studying Indrek’s speech, we can see that he uses Pl 2 forms mostly in conversations with Tiina, who is the babysitter in his house. In that novel people also use addressing words like *proua* and *preili*, like it was common in that era.

In the fifth part of „Tõde ja õigus“ it occurs that with the comparison of part I Indrek speaks almost always accordingly to the rules of standard language and now that Indrek is educated and lives has lived in the city, there can be seen a contrast between him and the rest of the people living in Vargamäe. There are no morphological features in his speech and out of phonological features he uses only one: *ks* > *s* (*jooksnud* > *joosnud*). Some dialectal words that he is still using (*pedakas*, *väinklema*, *kunskopp*, *lilla laskma*) have probably stayed in his use of language from childhood. With the comparison of the part I people use a lot more Pl 2 forms in part V, so that form is no more common in only the city areas, but also the people in the countryside have started to adopt townspeople’s way of speaking. The main reason people use Pl 2 forms is to keep distance. Also in this novel people address others often by word *härra*, like it was common in the first half of the 20th century.

In all series of “Tõde ja õigus” Indrek uses some words that are common in spoken language, mostly the word *niisuke*. But in all series other characters use the word *niisuke* more than Indrek. In the fourth and fifth part of “Tõde ja õigus” Indrek starts to use also the word *niisugune* – accordingly to the rules of standard language.

The five questions asked in the introduction have found answers during the research. The reasons for the changes in Indrek’s use of language throughout the novel series are

probably that he lived in the city for many years where people spoke differently than in the countryside, after he left Vargamäe he was surrounded by people who didn't speak in dialect and Indrek became more and more educated after leaving his home village. When analysing whether Indrek speaks differently with different people, then the difference occurs mostly in the use of Sg 2 and Pl 2 forms – there are some to whom he turns to using Sg 2 form, and there are others to whom he turns to using Pl 2 form.

The environmental influence can be seen in situations when he is back in Vargamäe and uses at least some dialectal features common to his home village that he would not have a reason to use while in the city. And finally – it occurs that the language usage common to the era also reflects in the language usage between the character throughout the novel series. In some extent it is seen in Sg 3 forms – it refers to German influence that was present in Estonia in the beginning of the 20th century, also there are some German words and expressions used in Maurus' speech. Also Russian influence is also seen in some addressing forms like *seltsimees* and when addressing with first and father names. In all novels of “Tõde ja õigus” addressing words that were common in the beginning of the 20th century (*härra, proua, preili*) are also commonly used between the novels characters.

The hypothesis of these MA thesis was that Indrek's use of language is becoming gradually more like written language and both, other characters and environment, are affecting his speech. It can be said that it was like that to some extent. When Indrek went to school in Tartu not all dialectal features disappeared from his speech. We may assume, that in the second part of „Tõde ja õigus“ the *nd*-forms still referred to dialectal features, but later they may have been referring more to spoken language. Those phonological features that were in Indrek's speech in part I (*änam, jüst, paergu*) acted differently, they disappeared immediately and Indrek changed those words in his speech in the way they are in written language. Maybe Indrek felt that those words have dialectal pronunciation and it would not be suitable to pronounce them that way in the city. Also in the usage of dialectal words we can not say that they disappear gradually, because in part II Indrek does not use dialectal words at all, he probably just does not

feel the need of using them outside of his home village. However in part III he uses one dialectal word (*tähtjas*) and in part V when he is back in Vargamäe, he also uses some because he is again in a place where it is suitable to speak in dialect since others speak it also.

In the future there are still many possibilities to continue research with this novel series. For example it would be interesting to study some other character's use of language like Maurus'. As in BA thesis, so in this MA thesis the author has observed the morphological, phonological and lexical features. In the future it would be interesting to observe Tammsaare's syntax also. Erna Tillemann (1933, 1940) has studied the syntax in „Tõde ja õigus“ part I, but the whole novel series should be analysed to see whether Tammsaare's syntax and style changes in parts I–V and at the same time take a look at the differences between the syntax in peasantry and people living in the city.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Janika Ojamäe (sünnikuupäev: 17.02.1993)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
“A. H. Tammsaare romaanisari „Tõde ja õigus“: muutused Indrek Paasi keelekasutuses ja tegelaste pöördumisvormides“, mille juhendaja on lektor Eva Velsker,
 - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 18.05.2017